

J. MERTENS

De vier dorpen van de Bank van Pelt (16de-17de eeuw).

Bijdrage tot de kennis van de Loonse Kempen en van de teutenhandel.

Deel I: Het sociaal-ekonomisch leven in de 16de eeuw

Kaulille, Kleine-Brogel, Neer- en Overpelt, vier Kempense dorpen in het Noorden van de provincie Limburg grenzend aan Nederland, ressorteerden tijdens het Ancien Régime onder de Schepenbank van Pelt.

Dit registratiekantoor en lokaal rechtskollege bestond uit zeven schepenen, onder wie de schout of voorzitter, en bezat burgerlijke, korrektionele en ten dele kriminele bevoegdheid over de vier op gemeentelijk vlak autonome dorpen. Het hield zitting in *Pelt = Overpelt*, de belangrijkste gemeente in de *Bank van Pelt*, het gehele rechtsgebied. Samen met Hechtel-Eksel, Wijchmaal en Luiksgestel (nu in Noord-Brabant) vormden ze het *drossaardambt Pelt*. Zulk ambt was eertijds een juridische en administratieve omschrijving binnen het graafschap Loon, nagenoeg de huidige Belgische provincie Limburg. Dit Land van Loon maakte (sedert 1366) deel uit van het prinsbisdom Luik, een zelfstandige staat naast de Nederlanden. De prins-bisschop, landsheer en geestelijke leider, oefende in het ambt de grondheerlijke rechten uit. Hij stelde er de drossaard, de schout, de rentmeester en anderen aan, die allen optraden in zijn naam. Aan de acht genoemde dorpen werd in 1585 de heerlijkheid Grevenbroek (Achel, St.-Huibrechts-Lille en het stadje Hamont) toegevoegd, zodat het *drossaardambt Pelt-Grevenbroek* sindsdien 11 gemeenten omvatte.

Wat de Schepenbank van Pelt aan archief naliet, hebben we voor dit onderzoek grondig geëxcerpeerd (1). Het betreft een vanaf het tweede kwart van de 16de eeuw goed bewaarde en doorlopende reeks bronnen, die tot het jaar 1600 bijna 8.000 bladzijden beslaan: acht protokol- en klachtregisters, twee registers met getuigenverhoren, acht gichtregisters met wettelijke transakties als verkopen, verhuringen, testamenten, prokuraties... en een register waarin vanaf 1580 testamenten, huwelijkse voorwaarden, tot de Schepenbank gerichte supplieken e.d. afzonderlijk ingeschreven werden. Daarnaast raadpleegden we bundels met 16de eeuwse 'Losse Stukken', enkele charters en andere dokumenten. De schrijvers van de Schepenbankstukken – in hoofdzaak het enige archiefmateriaal van de vier dorpen in de 16de eeuw – waren in deze periode en later steeds opeenvolgende leden van de notabele familie A Lapide of Vanden Steen, die in Overpelt, in de Bank van Pelt en in het drossaardambt in velerlei opzichten als spilfiguren fungeerden.

Behalve een aantal registraties van akten in de gichtregisters vormen de Peltse rechtsrollen een rijke ader, waarvan het onderzoek heel wat resultaten opleverde. Zij bevatten alle mogelijke klachten en zaken, van burgerlijke en korrekcionele geschillen tot kriminele delikten, en dus ook zeer veel inlichtingen over het sociaal-ekonomisch leven. In de geschiedschrijving van de Loonse Kempen werden deze rechtsbronnen zelden of nooit systematisch onderzocht, a fortiori niet voor een sociaal-ekonomische studie, voor zover die al zou bestaan voor de 16de eeuw. Volgende redenen maken dat dit soort bronnen weinig benut worden: de moeilijkheidsgraad van het geschrift, want de rollen werden niet zoals de courant gebezigde gichtakten door de griffier in het net overgeschreven; de beknoptheid waarmee deze het verslag opmaakte: in veel gevallen hebben we er het raden naar waarover de zaken inhoudelijk handelen; de eigen rechtstaal en procedure; de massa detail-

---

(1) Rijksarchief Hasselt (RAH), Schepenbank Pelt:

<i>Rolregisters</i>	<i>Gichtregisters</i>
1. 1526-1535	41. 1502-1504 / 1514-1531
3. 1535-1546	42. 1532-1552
4. 1543/1546 - 1556	43. 1552-1562
6. 1557-1565	44. 1562-1569
7. 1565-1578	45. 1570-1576
9. 1578-1584	46. 1576-1583
10. 1585-1592	47. 1583-1598
11. 1592-1600	48. 1598-1609
<i>Getuigenverhoren</i>	<i>Testamenten, huwelijkse voorwaarden, supplieken</i>
5. 1545-1557	72. 1580-1632
8. 1568-1585	

Naar deze bronnen verwezen we in de tekst zelf: het eerste cijfer tussen de haakjes slaat op het nummer van het register, het cijfer na de dubbelepunt op de betreffende folio.

gegevens, kriskras door elkaar, die een tijdrovende evaluatie vergen, enz. Een bijkomend probleem voor de Bank van Pelt is dat we, zeker in de 16de eeuw, dikwijls niet met zekerheid kunnen uitmaken van welk van de vier dorpen de betreffende onderdanen deel uitmaakten. Vermits een genealogisch onderzoek ontbreekt, kunnen we niet anders dan het rechtsgebied in zijn totaliteit behandelen.

Het spreekt vanzelf dat men met het gebruik van gerechtsrollen omzichtig moet omspringen. Vooreerst komt het overgrote deel van de economische activiteit *niet* voor de Schepenbank. Hoewel men omwille van rechtszekerheid een aantal zaken van economisch-kommercieel belang liet registreren, b.v. beloften van betaling tegen een bepaalde termijn, werden vooral klachten en geschillen voor de Schepenbank uitgevochten. Zoals altijd laat het verkeer tussen mensen, als het vlot verloopt, veel minder sporen na dan wanneer aan die contacten iets schort. In relatief voorspoedige tijden treffen we minder sociaal-economische moeilijkheden en klachten aan, b.v. over wanbetalingen of schulden, dan in jaren van armoede en oorlog, waarover onze informatie bijgevolg uitgebreider is. Een periode van pestepidemie, zoals in 1579-1580, bracht veel overlijdens met zich van mensen wiens leven 'onaf' was. De inlichtingen uit toen in der haast opgemaakte wilsbeschikkingen of uit supplieken van nabestaanden zullen onze studie rijker stofferen dan deze uit tijden waarin het leven een normaler verloop kende, de vader op rust ging en zijn zoon het ambacht of bedrijf geleidelijk als zelfstandige overnam. In de laatste drie decennia van de 16de eeuw kende het Kempens platteland zeer moeilijke levensomstandigheden wegens de 80-jarige oorlog (1568-1648). In het algemeen namen de registraties en rechtsgedingen in de Schepenbank kwantitatief duidelijk toe (2). Deze met het oog op de economische bedrijvigheid argeloos aanwenden, kan aanleiding geven tot een vertekend beeld. Men moet weerstaan aan de ten dele valse indruk die de toegenomen informatie wekt, wat niet belet te besluiten dat in die periode belangrijke verschuivingen aan de gang waren. Het ontbreken van (nog) veel gegevens, vooral van kwantitatieve aard, of het soms toevallig karakter van de verkregen inlichtingen maken het uiterst moeilijk voor kleine landelijke entiteiten een evolutie op economisch of kommercieel domein aan te geven. Naast de oorlogsprikelen en de textielnijverheid en -handel zullen we in deze bijdrage vooral de activiteiten van de ambulante ambachts- en kooplieden belichten. Deze groep vat men in de streek samen onder de benaming "teuten" of "buitengaanders". Tijdens hun reis in den vreemde verdienden zij hun brood als veehandelaars, lakenverkopers, dierenlubbers, ketelboeters of marskramers met allerlei waren. In de teutenregio, een 40-tal aan elkaar grenzende dorpen in de Limburgse, Noord-Brabantse en Antwerpse

---

(2) De acht 16de eeuwse rolregisters tellen bijna 2.000 folio's, nl. voor de periode 1526-1578 gemiddeld 22 folio's per jaar, maar voor 1579-1600 36 folio's. De acht gichtregisters en ten dele register nr. 72 tellen bijna 1.800 folio's, nl. voor de periode 1514-1576 gemiddeld 18 folio's per jaar, voor 1576-1600 27 folio's.

Kempen, lag het ambt Pelt-Grevenbroek centraal. Een wetenschappelijke syntese van het ontstaan, de ontwikkeling en de activiteiten van deze beroepskategorie met aparte maar typische bedrijvigheid en organisatie ontbreekt vooralsnog (3).

Met de bijdrage over hun 16de eeuws bestaan in de Bank van Pelt en omgeving wordt een nagenoeg onbekend Loons verleden opgediept en, wat het teutenonderzoek in zijn geheel betreft, naar het begin van die eeuw doorgestoten. De handel en wandel van de buitengaanders is een opmerkelijk fenomeen in de geschiedenis van de Kempen. Zij verdienen een systematisch en verder in tijd en ruimte te verbreden onderzoek. Dit geschiedde liefst minder okkasideel en met minder fantasie (zwerwersoorsprong, Oost-Indische Compagnie-structuur, geheimtaal e.a. geheimzinnigheden), zoals al te veel gebeurde, en met meer oog voor de historische, dit is kronologische evolutie en voor de sociaal-ekonomische kontekst.

In het tweede deel staan de vrachtrijders centraal. We verruimden hierbij het onderzocht terrein tot het Noorden van het Land van Loon om na te gaan of er een relatie bestaat tussen vrachtvervoer en teutenhandel. Het laatste deel handelt over de inwoners die hun dorp definitief verlieten. Hierin komt naast de 16de ook de 17de eeuw grondig aan bod. We wilden immers vaststellen of de aanzienlijke emigratie van de 16de eeuw al dan niet een tijdelijk verschijnsel was.

I. EEN SCHETS VAN DE LANDBOUWGEMEENSCHAP

De vier dorpen van de Bank van Pelt liggen op het Kempens Plateau, een droge en weinig renderende zandstreek. Eeuwenlang leefden de bewoners er grotendeels van wat zij met landbouw en veeteelt konden winnen, wat nauwelijks volstond zodat naar andere inkomsten uitgekeken diende te worden. In het grootste deel van de 16de eeuw – met een hoogkonjunktuur in de Zuidelijke Nederlanden – kenden zij naar Kempense maatstaven gemeten 'goede tijden'. Periodieke epidemieën en vooral de gevolgen van een vernielende oorlog vanaf het laatste kwart van die eeuw veroorzaakten een toenevende armoede en gaven meer dan ooit aanleiding tot definitieve uitwijking. Ondanks dit alles groeide de bevolking toch in lichte mate aan.

-
- (3) Inleidingen, goed in hun tijd maar slordig qua inhoud en vorm, in M. BUSSELS, *Eigen aard der Teuten*, in *Miscellanea J. Gessler*, Deurne, 1948, dl. 1, p. 241-245; IDEM, *De teuten in de geschiedenis*, in *Het Oude Land van Loon*, jg. 12, 1957, p. 169-183; Diverse bijdragen van ongelijke waarde en bibliografisch overzicht in W.H.T. KNIPPENBERG e.a., *De teuten. Buitengaanders van de Kempen (Kultuurhistorische verkenningen in de Kempen*, dl. 5), Eindhoven, 1974; goed gedokumenteerd voor de periode 1685-1808 is R. KNAEPEN, *Lommel, de vrijheid en het teutendorp*, Brussel, 1972.

Hoewel de herkomst van de 'vreemde' benaming *teut* niet bekend is en deze in de archieven eerst in de late 17de eeuw opduikt, toch gebruiken wij de term ook voor de 16de eeuw omdat hij in de streek tot op vandaag ingeburgerd is. De teuten waren er nog in het begin van onze eeuw bedrijvig.

1. De dorpsbevolking

In de Nederlanden en elders nam de landbouwbevolking vanaf het einde van de 15de eeuw toe. Ook in de Loonse Kempen was dit het geval. Een precies aantal inwoners van de Bank van Pelt vóór 1796 ontbreekt weliswaar, maar gebrekkige inlichtingen tonen die groei aan.

Volgens de oorlogsbelasting die Karel de Stoute, hertog van Bourgondië (1467-1477), in 1470 in het Luikerland hief, zou Overpelt 150 huizen geteld hebben, Neerpelt 130, Kleine-Brogel 64 en Kaulille 40 (4). Dit zou in totaal overeenstemmen met ca. 1.920 inwoners: ca. 750 in Overpelt (39 %), ca. 650 in Neerpelt (34 %), ca. 320 (!?) in Kl.-Brogel (16,5 %) en ca. 200 in Kaulille (10,5 %).

Voorzichtigheid bij dit soort fiskale bronnen is geboden, zodat we aan de cijfers niet meer dan een benaderende waarde mogen hechten.

Op basis van de kommunikantencijfers (5) ramen we de bevolking van het midden van de 17de eeuw op 2.320 inwoners voor de vier dorpen: ca. 1.050 in Overpelt (45 %), ca. 840 in Neerpelt (36 %), ca. 180 in Kl.-Brogel (8 %) en ca. 250 inwoners in Kaulille (11 %). Behalve het onaanvaardbaar cijfer van Kl.-Brogel in 1470 en het eerder laag cijfer van dezelfde gemeente omstreeks 1650 is de orde van grootte van de berekende inwonersaantallen aannemelijk, als men ze met elkaar vergelijkt en plaatst in het licht van de tellingen van 1796 en 1800.

De populatie van omstreeks 1650 nam tegenover deze van het einde van de 15de eeuw bijgevolg toe. Het groeipercentage over nagenoeg 180 jaar, met uiteraard fluktuaties in het inwonersaantal op diverse tijdstippen, zou als volgt geweest zijn: Overpelt ca. 40 %, Neerpelt ca. 29 % en Kaulille ca. 25 %. Kl.-Brogel laten we om genoemde reden buiten beschouwing (6).

-
- (4) E. FAIRON, *Notes sur la domination Bourguignonne dans la Principauté de Liège (1468 à 1476)*, in *Bulletin de l'institut archéologique Liégeois*, jg. 42, 1912, p. 50.
KNAEPEN, *Lommel*, p. 89-90 berekende het aantal haarden (woningen) van Overpelt en Neerpelt in 1470 driemaal te hoog, omdat hij steunde op een artikel van A. Hansay van 1902, dat dezelfde auteur in 1904 al herroepen had. De theorie van R. Knaepen over "beemdmiddelen" en Peltse "beemdhonger" valt bijgevolg in duigen als verklaring van de grenstwist Overpelt-Lommel.
- (5) J. GRAUWELS, *De aartsdiakonale visitaties van het dekenaat Beringen (1646-1726)*, in *Het Oude Land van Loon*, jg. 32, 1977, p. 101, 134 en 145. Voor Kaulille, cf. J. MERTENS, *Kaulille: een telling van de schoorstenen en ovens in 1604 en het bevolkingsaantal*, in *Limburg*, jg. 63, 1984, p. 29-31. Kl.-Brogel telde in 1800 243 inwoners.
- (6) Voor Houthalen stellen we een groei met ca. 24 % vast, voor Zonhoven met ca. 26 %. Cf. J. MERTENS, *Geschiedenis van Houthalen. Studie van het dorp en de parochie tijdens het Oud Regime*, Tessenderlo, 1983, p. 222 en J. MOLEMANS en J. MERTENS, *Zonhoven. Historisch-naamkundige studie*, Leuven, 1982, p. 178. In Opglabbeek zou de bevolking van 1470 naar 1688 met 53 % afgenomen zijn en in Neerglabbeek van 1470 naar 1767 met 27 %. Zeker aan het veel te hoog aantal inwoners van Opglabbeek in 1470 hebben we geen geloof gehecht. Cf. J. MOLEMANS en J. MERTENS, *Opglabbeek, een rijk verleden*, Tessenderlo, 1984 (ter perse). Kennelijk zijn getallen van te kleine entiteiten als Opglabbeek, Neerglabbeek, Kl.-Brogel en Kaulille onbetrouwbaar.

De Bank van Pelt besloeg een oppervlakte van 9.727 ha: Overpelt 4.133 ha, Neerpelt 2.978 ha, Kl.-Brogel 970 ha en Kaulille 1.656 ha. Met ca. 2.320 inwoners omstreeks 1650 bedroeg de bevolkingsdichtheid er ca. 24 inwoners per km² (7). Nu is zij meer dan vertienvoudigd.

In Overpelt bedroeg de gemene heide in 1846 nog ca. 60 procent van de totale oppervlakte van de gemeente. In de 15de en 16de eeuw moet zij groter geweest zijn, omdat het dorpsbestuur vanaf die tijd overging tot verkoop van delen uit dit gemeenschapsbezit. Dit was een middel om de gemeentelijke inkomsten te verhogen en de enige mogelijkheid om het kultuurland te vergroten, noodzakelijk voor de geleidelijke bevolkingsaan groei (8). Toch bleven deze nieuwe ontginningen zeer beperkt. Zo boden de gezworenen of burgemeesters van Overpelt onder meer in 1548-1549, 1556, 1569, 1571, 1574, 1576 en ca. 1585 kleine en grotere delen uit de gemeenschapsgronden te koop aan (9). Zoals we later zullen zien, had een gedeelte van deze verkopen betrekking op 12 bunders (= 10,5 ha), waarvoor de prins-bisschop in 1545 toestemming had verleend. Dat er zoveel jaren overheen gingen, bewijst dat nieuwe ontginningen weinig aanspraken. Studies van J. Molemans over As en St.-Huibrechts-Lille toonden aan dat ligging en aard van akker- en grasland in privaat bezit, evenals van gemeenschapsgronden (2/3 van de gemeentelijke oppervlakte), tijdens het Ancien Régime vrijwel ongewijzigd bleven. Dit is een bewijs dat de opbrengst van het akkerareaal, dank zij bemesting, geleidelijk verbeterde (10). Bovendien stelden inwoners het niet altijd op prijs om gemeenschapsgronden te verliezen. Het verkopen van delen ervan werd in privileges van het Land van Vogelzang in 1462, 1550 en 1664 beperkt. Als argument voerden de Zonhovenaren aan dat de heer bij verkoop van gemene heidegronden slechts een geringe cijns optrok, maar dat zij er groot nadeel van ondervonden (11). De heide was voor de plattelandsbevolking immers levensnoodzakelijk als weideveld van dieren, vooral schapen (vlees, melk, wol, leer, vet), voor mestbereiding, voor verwarming (turf e.d.), voor timmer- en brandhoutvoorziening, voor bijenteelt (was en honig als zoetmiddel), voor bouw- en ander materiaal (leem, lange rissen, riet en biezen), voor het onderhoud van grachten (korte rissen) en voor viskweek in de aanwezige vijvers (12). De talloze en eeuwenlang aanslepende heide- en grenstwisten tussen Kempense gemeenten, zoals tussen Overpelt

---

(7) Eveneens voor het midden van de 17de eeuw berekenden we voor het Land van Vogelzang (Zonhoven, Zolder, Houthalen en Houweiken onder Heusden) ca. 33 inwoners per km². Opglabbeek telde omstreeks 1600 ca. 9 inwoners per km².

(8) J. MOLEMANS, *Toponymie van Overpelt*, Gent, 1976, p. 16.

(9) RAH, Schepenbank Pelt, nrs. 7: 260; 11: 32; 43: 95v, 120; 44: 201v; 45: 70, 192v; 46: 36v.

(10) J. MOLEMANS, *Profiel van de Kempische toponymie (Mededelingen van de vereniging voor Limburgse dialect- en naamkunde*, nr. 6), Hasselt, 1977, p. 42-43.

(11) MOLEMANS en MERTENS, *Zonhoven*, p. 73 en 451.

(12) MOLEMANS, *Profiel*, p. 31-33.

en Lommel sinds 1450, wijzen op die vroegere betekenis van dit gemeenschapsbezit.

Hoewel intensieve mestproductie en de bewaring van de mest in de potstal in de Kempen al in de 16de eeuw in voege waren (13), toch kon de bevolkingstoename niet opgevangen worden door het agrarisch kleinbedrijf, dat eeuwenlang onverdeeld van vader op zoon overging. Op hun arme gronden wonnen zij naast nijverheidsgewassen vooral haver, boekweit en rogge. De opbrengst van dit laatste gewas was van primordiaal belang. De grote inflatie in het prinsbisdom Luik dreef de prijzen, deze van het rogge op kop, in de 16de eeuw omhoog. Voor een deel van deze periode kennen we de Opglabbeekse roggeprijs per vat volgens de rekeningen van de plaatselijke Kerkfabriek: 4 stuivers (Brabants) in 1523, 9 stuivers in 1539, 10 tot 15 stuivers in de laatste 15 jaren van de 16de en in het begin van de 17de eeuw, en 20 tot 25 stuivers vanaf het tweede kwart van de 17de eeuw (14). Dit kwam neer op een verzesvoudiging in een tijdsspanne van 100 jaar. De Kempense boeren deden daar geen voordeel bij, vermits de overgrote meerderheid niet voor uitvoer produceerde. Voor zover al toereikend, werd het gewin immers voor eigen behoefte aangewend. Bovendien stegen ook de prijzen van andere waren.

Misoogsten, bepaald door weersomstandigheden, gooiden herhaaldelijk roet in het eten (15). Zij leidden onvermijdelijk tot duurtjaren, ondervoeding, eventueel hongersnood. In jaren van graanschaarste werden in het prinsbisdom meermaals pogingen ondernomen om de graanhandel te normalizeren en de uitvoer ervan te verbieden. Export van rogge leverde de ver-

---

(13) P. LINDEMANS, *Geschiedenis van de landbouw in België*, Antwerpen, 1952, dl. 1, p. 76.

(14) MOLEMANS en MERTENS, *Opglabbeek*, (III, 1.5). In crisisjaren steeg de prijs uiteraad tot scherpe hoogten.

(15) Slechts van het begin van de 17de eeuw bezitten we over Pelt enkele inlichtingen m.b.t. de weersomstandigheden:

- *Anno 1611 worden allet koren des lants hier omtrent ende omliggende landen dinsdachs snachts inde cruysdagen (= 12 mei) met enen vruer bedorven ende te nieten gegaen except soemer vruchten die syn gesalveert geworden.*

- *In 1614: ... was Sint Laurensmis (= 10 augustus) ierst vollen ende laten oichst, gelyck noch eens is geweest over thien jaeren lestleden.*

- *In september 1615: ... worde het Hoelven byde gantsche gemeynte opgesouwet, dwers ende te lanxct, deur grote droechde dat alle cuylen uuyt drogen, soedanich als iemants by syne leven egheen groter droechde hadde gesien.*

- *Anno 1616 was het koren inde geheel Kempelant deur voergaende vruer bedorven, datter wenich profyts affquam, maer andere vruchten waren met herchst wel gewasschen; een mud roggen golt XIII ende XIII gulden.*

- *Anno 1617 is soe vruchtbaer geweest ende soe veel hoeys met andere vruchten in abundantie gewasschen dat meenich man syn gewin in eygene schueren niet en heeft konnen geleggen ende was wel droech in comen maer was quade souet int koren.*

Cf. Gemeentehuis Overpelt, Archief, nr. 2 (Memorieboek Vanden Steen), fol. 69-73.

koper in zulke periodes immers grote voordelen, maar was des te nadeliger voor de dorpsbewoners. Thys Brosen stoorde zich in 1532 niet aan zulk verbod en voerde koren uit naar het 'buitenland', het hertogdom Brabant. Zijn paard en kar werden in beslag genomen (1 : 129v, 133). De Overpeltse koopman Gheret Ghybels en zijn knecht Marten Michiels omzeilden het door een geheime weg naar Lommel te volgen. Vrachtrijder Claes Schepers van Peer vervoerde 's nachts graan om niet door de officier van het Land van Loon betrappt te worden. Paardenkoper Wilm Palmen informeerde omstreeks 1537 naar de beste weg om koren van Lommel naar Overpelt te brengen zonder hierbij *beclipt* te worden. Ook in Brabant was in bepaalde jaren graanuitvoer verboden. Jan Dyckmans van Overpelt en zijn gezelschap Joost der Mollenaer (van de Kleine Molen) hadden nagenoeg 75 mud koren gekocht van Peter, pachter van de Lommelse Hoef. Op diens aanraden volgden ze niet de openbare weg, maar reden ze via de Hoef naar hun dorp (16). In 1556/1557, toen in de Zuidelijke Nederlanden een vreselijke hongersnood heerste, verkocht Henrick van Itter in Weert 48 broden aan de Peltenaars Herman Conen en Teuws Lumbarts tegen 8 1/4 stuivers het brood (6:26). In 1585 voerde Tomas Maes in weerwil van het prins-bisschoppelijk mandement graan uit naar Brabant (10 : 44). Toen was de oorlog al volop aan de gang en werd de agrarische produktie geheel verstoord. Het gebeurde meermaals dat boeren hun akkers niet konden bewerken of niet konden oogsten wat gezaaid werd. De graanopbrengst verminderde daardoor dikwijls tot een gevaarlijk laag peil.

2. De pestepidemie in 1579-1580

Wegens het gebrek aan noodzakelijke levensmiddelen werd de bevolking periodiek door epidemieën uitgedund. In de vier dorpen vinden we enkele sporen van pestilentie en een ongenadige uitbarsting in 1579-1580. Tijdens de 80-jarige oorlog manifesteerde de pest zich het eerst in 1572: *in die pest tyt* (7:184; 45:113). Het bleef volgens de bronnen bij enkele gevallen in de eerstvolgende jaren. In 1577 werd de toestand ernstiger. Gobbel Gelis, neef van Jan Brugmans van Neerpelt, en een dienstknaap waren de ouderlijke woning ontvlucht, nadat de moeder er van pest overleden was. Ze verborgen zich in twee langs de weg in Overpelt opgerichte *hutten*. De inwoners van het gehucht Haspershoven, die daar met hun vee dagelijks voorbijtrokken, eisten de afbraak van deze schuilplaats en de terugkeer van de kinderen. Hierop repliceerde een dreigende Jan Brugmans zeer heftig: ... *ghy en syt niet soe cloeck dat ghy die gesatten hutten affbreyct offt affbrant, ende indyen ghy sulcx doet, soe sullen wy die selve kynder uch seynden (= zenden) van duer te dueren ende settense voir ur nageburen dueren...* (7:289v)! Volgens het nabuur-

(16) Gemeentehuis Overpelt, Archief, *Vermeent ende recht der ingesetenen van Peelt op ende teghen die van Loemel* (getuigenverhoren in 1553 en 1555 afgenomen), passim.

verdrag van dat jaar mocht in Overpelt niemand die een met pest besmet huis bewoonde, zich op de openbare weg begeven (9:17v). Kleine-Brogel had beslist dat niemand van de gemeentenaren vreemden uit dorpen, *aldaer enighe peste regnerende waer*, op mocht nemen. De inwoners die pestlijder Jan Alarts van Wijchmaal in huis hadden genomen, moesten de gebruikelijke boete van één rozenobel (gouden munt) betalen (7:291).

In de periode vanaf juli 1579, een maand na de verovering van Maastricht, tot in de lente van 1580 registreerde de Peltse Schepenbank 153 *opheldingen* (verheffingen) van onroerende goederen ten gevolge van het overlijden van de eigenaars (17). Ook al overleden zij niet allen van pest en hadden verschillende verheffingen soms op dezelfde overledenen betrekking, toch was dit een enorm hoog aantal. In het jaar 1577 telden we er slechts 21, in 1578 16. Elders sloeg de epidemie even hard toe (18). Naast supplieken onder meer aangaande minderjarige kinderen werden in 1579-1580 zeer veel testamenteren voor de Schepenbank gebracht en zelfs in een afzonderlijk register ingeschreven (46:157 e.v.; 72:1 e.v.). Ze waren veelal in 1579 opgemaakt door de pastoors of kapelaans, die daarmee soms groot besmettingsgevaar liepen. Enkele wilsbeschikkingen waren in Bree neergeschreven, een plaats waar onderdanen ook wegens oorlogsgevaar toevlucht zochten en nog goederen in bewaring hadden. Op basis van deze registraties staat het buiten kijf dat de bevolking van de Bank van Pelt in dit pestilent jaar "gedecimeerd" werd.

Voor de verzorging van een besmette inwoner stond een *scrobber* of een *scrobbers* (= schrobster) in. Herhaaldelijk vorderden zulke verplegers vergoedingen voor de verrichte arbeid. De oudste vermelding van dit onaantrekkelijk, maar goed betaald beroep dateert uit 1545, wat erop wijst dat ook in dat jaar slachtoffers van pestilentie vielen (3:229, 239v). In 1579-1580 schommelde het loon van deze schrobbers tussen enkele gulden en 20 à 40 gulden, afhankelijk van de duur van de prestaties en van het aanbod van "kandidaat-verplegers". In 1579 werd éénmaal 65 gulden gevorderd, het plaatsen van een zerk en de kaarsverlichting bij de dienst inbegrepen (46:159v). Hieruit volgt dat pestlijders op normale wijze (door de verpleger) begraven werden.

Enkele malen werd de taak van een *scrobber(s)* nader toegelicht. Lemmen Symons ging een pesthuis *scrobben* of met nat vegen (8:84). Loeyen Cultkens had in een pesthuis *gewacht* (= *gewaakt, gezorgd*) *ende geveecht* (9:39v). Een vrouw uit Balen had zulke woning *bewaert* (= *toezicht in gehouden, verzorgd*) *ende geveecht* (9:40). Thomas Kenens, de pachter van de Overpeltse bijentienden, verleende in 1579 Lynken Houben die geen scrobbers

---

(17) RAH, Schepenbank Pelt, nr. 46: 127v-147. Tussen 5 november 1579 en 14 januari 1580 zetelde de Schepenbank niet.

(18) MOLEMANS en MERTENS, *Zonhoven*, p. 180 waar verkeerdelijk 1625 in plaats van 1579 afgedrukt werd. Zie ook MERTENS, *Houthalen*, p. 224.

kon bekomen, drie weken bijstand *sonder eens uyten clederen geweest te syne*. Ze beloofde hem 60 gulden als hij zijn uiterste best deed en instond voor drank en andere remedies (9:154v). In 1580: *ter aerden bestellen* (9:67), *veggen* van het huis (9:94v), bijstand verlenen door Marten Martens van Lommel (46:147). In 1581: *te bewaeren ende te reynen* (9:139v), in 1582: *scrobbers* Ael Dyckmans van Bocholt, *bewaerders des pesthuyses* (8:89).

Pestlijders zonderden zich van de leefgemeenschap af, zoals Heynke Alarts van Neerpelt in een hut in het veld (47:19v) of Jan Lemmens van Overpelt in een schaapskooi, waarin hij *gevlouwen (was) ende cranck lach van peste* (46:158v). Kinderen van zieken werden uitbesteed. Toen de pest in 1580 ook in St.-Huibrechts-Lille woedde, werd het kind van Jan Goessens weggebracht, maar de moeder kwam het halen omdat het naar de school moest (8:76v)! Aan Dieryck Joesten kostte het onderhoud van zijn kind meer dan 50 gulden (9:72).

De laatste gevallen van pest in deze periode deden zich in 1584 voor. Het gezin van Gerardt Thonis, broer van de teoloog en humanist Th. Peltanus (1527-1584), was in dat jaar met pest *begaefft*. Ida Dierycx verzorgde zijn kinderen en haar man had hem niet zonder risico naar Maastricht *geleyt*. Ze vorderde 50 gulden (9:216v). Ael Cluters (x Gelis Boskens) van Neerpelt lag in 1584 ziek van pest of van een *brandende vurige siecke aenden lichaem* (72:98). Omstreeks 1580 was tussen beide ziekten duidelijk onderscheid gemaakt: Cornelis Huets, kapelaan van Neerpelt, kwam liever in een huis waar pest heerste dan bij zulke *hitsighe brant sieckde*. Hendryck Cypers van Geldrop – opnieuw een vreemdeling – verpleegde er (8:72v-75; 108).

Nog éénmaal in de 16de eeuw registreerden we deze vreselijke ziekte: in de herfst van 1598 werd Lemmen Bies van Overpelt er het slachtoffer van. Gezien de schulden van haar man zou de weduwe *deur armoede den cost voir goede luydens dueren* moeten afbedelen (72:107v-109).

Dysenterie of buikloop liet in het onderzocht archief geen sporen na. Alleen omstreeks Kerstmis 1557 vreesde men (ten onrechte) dat de *broeck siecte* van een onderdaan *den loop* betrof (5:129).

Melaatsen kwamen sporadisch voor: in 1559 Aert *der Lazerus* van Neerpelt (6:65); in 1571 Marten Nollens alias *Lasars* (7:164v); in 1574 Aerden *die Laser* alias de Win (7:227v). Jan Fiers alias *Lazers*, in 1551 getroffen door *der siecten van Sinte Lazarus*, kreeg van de gemeente Overpelt 13 gulden, waarmee deze haar onderhoudsverplichtingen tegenover de zieke afkocht (19). Ook melaatsen zonderden zich af, meestal aan de rand van het dorp. Aert Monten van Overpelt, in 1594 aangetast door *lasarie*, droeg zijn bezittingen

---

(19) Blijkbaar een oud gebruik, want ook in Hamont kocht het stadsbestuur in 1597 zijn verplichtingen ten aanzien van de melaatse J. Carthoys af; cf. M. BUSSELS, *De Middeleeuwen en de Moderne Tijd*, in *Bijdrage tot de geschiedenis van Hamont*, Asten, 1976, p. 133.

over aan zijn vrouw Heyl Pons, *verclarende alsnu van haer te moeten sceyden* (47:189v). Hij overleed nog hetzelfde jaar (47:198v). Zijn dochter Lisken (x Heyn Thonis) was in 1580 van pest gestorven (72:28v).

Het drama van de pestepidemie van 1579-1580 moet onvoorstelbaar groot geweest zijn. Denken we alleen maar aan het groot aantal weduwen en wezen en aan de massale kindersterfte. De demografische lacunes door zulke extra-mortaliteit veroorzaakt, vulde de bevolking meestal zeer spoedig op, onder meer door de verlaging van de huwelijksleeftijd.

3. De plaatselijke ambachtslui

Om in het dorp zelf een bestaan buiten de agrarische sektor op te bouwen, waren de mogelijkheden zeer beperkt. Ieder gezin richtte zijn eigen lemen huisje op of onderhield dit zelf, zorgde voor de landbouwprodukten en de veeteelt, voor het vlees en het brood. In Kaulille b.v. beschikte 86 procent van de woningen in 1604 over een eigen bakoven (20). Op prins-bisschoppelijke vijvers (3:24v), op deze van de abdij van Floreffe (21), op de Overpeltse Kerkdijk (nu marktplein), op grachten rondom schansen e.d. werd vis gezet. Deze waters werden vercijsd of aan de meestbiedende verpacht. Zo werd de Kerkdijk, eigendom van de gemeente, in 1598 verpacht aan vier inwoners (48:1). In vele gezinnen werd schapewol gesponnen en het nodige laken voor de kleding geweven, of vlas verbouwd, geroot en tot linnen verwerkt.

Slechts een gering aantal bewoners voorzag in produkten en diensten, die elke samenleving nodig had en de meesten onder hen deden daarbij aan landbouw. Zij bakten potten en kareelstenen, looiden leer, brouwden het bier dat in zelfgemaakte vaten werd bewaard, maalden het koren, versneden het laken tot kleding, smeedden ijzer, laptten ketels, vervaardigden of herstelden schoenen, klompen, wielen, paardetuig, enz. In elk dorp volstond meestal één vertegenwoordiger van elk beroep of ambacht. Bij een enkele winkelier kon men allerlei waren krijgen, zoals bij schout F. Scheelen van Overpelt of in de herberg van A. Hollen van Neerpelt. Voerlui gingen met hun kar de nodige waren halen bij leveranciers in de steden.

Alleen de pastoor, de kapelaan of een rektor, de onderwijzer, de chirurgijn, de griffier van de Schepenbank, de gemeenteschrijver en de rentmeester behoorden tot de weinigen die studies gevolgd hadden en zonder veel handarbeid door het leven gingen. De meeste van deze functies werden bovendien door slechts enkele personen gekumuleerd. Cornelis Huets van Neerpelt was in 1575 b.v. kapelaan en enige chirurgijn in de omgeving (7:238). Doorgaans een lid van de familie Vanden Steen combineerde het ambt van rentmeester van de prins-bisschop met dit van sekretaris van de

---

(20) MERTENS, *Kaulille*, p. 29.

(21) MOLEMANS, *Overpelt*, p. 371.

Schepenbank en van de gemeente. Leken, maar vooral geestelijken als kape-
laans of rektoren, "kosterden" en/of hielden school. Vóór 1545 stond
meester Peter bij de gemeente Overpelt in dienst als *scoelmeester ... dat hy die*
clock (= uurwerk) stellen solde, ende vrouwen loeff (= lof) singen solde ende
scoel halden (3:209). In 1580 vorderde onderwijzer Peter Reyden 30 gulden
van het dorpsbestuur *om die scoel te halden ende die kynder te leren* (9:64v); in
1584 werd de geestelijke Mathys Cuypers voor die taak aangeworven
(9:210v). Bij een verkoop van grond in 1556 kwam de geestelijke en school-
meester Jan Poelmans met Geret Reynkens van Overpelt overeen dat hij
diens twee *knechtken* of zoontjes binnen twee jaar zou leren lezen en schrij-
ven. De priester zou de kinderen boeken, pennen en inkt bezorgen en het
verschuldigd schoolgeld van drie jaar (waarvan al een deel verstreken was)
kwijtschelden (43:123). Weinige ouders hadden echter de middelen of de
ambitie om de kinderen grondig onderricht te laten volgen. Het kwam
helemaal niet ongewoon voor dat schepenen, gewoonlijk gegoede landbou-
wers, ongeletterd waren. De gezwoenen of burgemeesters, jaarlijks volgens
beurtrol verkozen onder de gezinshoofden, oefenden hun vooral financiële
taak onbezoldigd uit. Een enkele dorpeling-landbouwer trad op als veld-
schut, keurmeester, bode, enz. De uitoefening van deze taken veronderstel-
de geen grote kennis. Vóór de 80-jarige oorlog verliep het leven in de dorpen
bovendien rooskleuriger dan in de eeuwen die volgen zouden.

Over verscheidene ambachtslui uit de Bank van Pelt licht het nagelaten
archief ons in. Giel, de zoon van Pincxt Schoenmakers uit St.-Huibrechts-
Lille, had Adriaen, de zoon van Wilm Snyders, aangenomen om hem gedu-
rende een jaar schoenen te leren maken. In 1577 had hij hiervoor (nog) 13
gulden te goed (7:278v). Jan die Smet leende in 1544 100 pond ijzer van Jacop
die Smet van Grote-Brogel (3:209v). Peter der Smet leidde in 1581 Peter, de
zoon van Lyn Goessens van Neerpelt, op in *het smeeampt* (8:65; 9:115, 156).
Heyn Loeykens van Overpelt oefende in 1586 het *scroeyers-* of kleermakers-
ambacht uit (10:44v). Gielis Sheeren *der cuyper* of vatenmaker leerde in het-
zelfde jaar *het cuypers ambacht* aan Peterke Thys *op Peters eygen montcost*
ende dranck (nl. 10 stuivers per dag) en voor 10 gulden *voir die conste (=*
kunde, ambacht) te leren (10:61v).

Dirck Hayghen alias der Hoelblocker vervaardigde in 1557 holsblokken of
klompen (43:135). De Overpeltse Tafel van de H.Geest, de parochiale instel-
ling voor armenzorg, kocht ter uitdeling in 1588 49 paar holsblokken bij
Dieryck de Winne van Neerpelt tegen 3 2/3 stuivers per paar, in 1607 bij
Leken Symons tegen 4 stuivers per paar (22). Wilm Smolders en Thysken
der Molder werden in 1583 als timmerlui aangeduid (47:4v) en zoals uit hun

---

(22) RAH, Schepenbank Pelt, Losse Stukken, nr. 31.

namen blijkt oefenden zij dit beroep uit in combinatie met het molenaarsbedrijf.

Jan Neven, een rademaker, eiste in 1534 van Lemmen Eyssen de betaling van 4 1/2 stuivers voor *een raet (= wiel) daer hy hem velligen in gemaekt heeft... ende noch van eenen raey aen te snyen*, twee stuivers en voor *sceyven* te maken en in te leggen, een halve stuiver (1:187). Een zekere Ghys (3:209) en koopman Henrick Hayghen van Overpelt waren in het midden van de 16de eeuw gareelmakers. Niet alleen de landbouwbedrijven maar ook het vrachtvervoer, waarin talloze Kempenaars een bijverdienste vonden, verschaften hen de nodige klanten.

Op plaatsen waar zich in de bodem een substraat van leem bevond, mochten de inwoners dit onder bepaalde voorwaarden bovenhalen. Het werd vooral aangewend om er de met twijgen gevormde wanden van de Kempense huisjes mee te bestrijken. Leem vormde bovendien de grondstof voor kareel- of tichelstenen. In 1555 had Heyn Smeets van Overpelt *eenen groten steenhoven van VII oft VIII monden (= stookgaten)* doen bouwen. Leem had men grotendeels gestoken in de "Herenstraat", dit is de openbare weg, en de tichelstenen had Heyn verkocht aan personen van buiten de Bank van Pelt, met name aan inwoners van Hamont en Achel. Dit alles was gebeurd zonder toestemming van de heer en zonder bekendmaking in de parochiekerk. Voordien had Smeets een andere steenoven opgericht, maar nagelaten de gemaakte leemkuilen op te vullen (4:203). Aan Symon Steenbeckers en de werklieden van zijn steenoven was hij nog geld verschuldigd (4:196). Een inwoner van Eksel en Thomas Maes hadden omstreeks 1584 samen een steenoven gebouwd in het gehucht het Lindel in Overpelt (9:212v). Deze T. Maes voerde graan uit, handelde in leer en schapen en week later als ketelboeter uit naar Halle. Hij maakte kennelijk van alle hout pijlen.

Leem werd ook gebruikt in de pottenbakkerij. Inlichtingen hierover verschaffen ons de huwelijkse voorwaarden van Jan, zoon van de Lindelse landbouwer Aert Baken, en Celie, dochter van Ghybel Thonis. Het paar was afkomstig uit twee gegoede Overpeltse families. In 1566 kwamen vader Aert en zoon Jan overeen samen te zorgen voor het hout en het lood, nodig bij het *potbacken*. – Grote hoeveelheden brandhout dienden om langdurig een hoge temperatuur te behouden en het lood voor de produktie van loodglazuur, waarmee potten en pannen versierd en vooral waterdicht gemaakt werden. – Joost, de andere zoon, zou de arbeid leveren, zolang zij samenleefden, en zou hiervoor de helft van de winst opstrijken. Jan en Aert kregen ieder een vierde. De vader behield steeds het recht zelf potten te blijven bakken. Hij was tevens leerlooier en liet Jan *met hem in gelyke winninghe ende verlies ... staen ... aengaende der looy kompen (= looierskuip) oft commesscappen vanden vellen te looyen; dies sal Jan syns vader moet (= toestemming) hebben vander halver scortsen (= de helft van de looischors) die hy gecocht heeft, daer sal (hy) syn eighen prouffyt mede moghen doen*. Zodra vader en zoon

van elkaar zouden scheiden, behield ieder een *loycomp*, maar als de eerste overleed bleven de looierskuipen bij de boerderij van Jan (44:140v). Op zijn beurt kwam Jan Baken 36 jaar later in de huwelijksvoorwaarden van zijn zoon Gerardt in 1602 overeen dat ze beiden samen winst en verlies zouden delen *soe wel opt erve, als (van) loeyen, ende steenbacken, ende thouwt (= hout) opt erve staende totten backen...* (72:158-160v). Het landbouwers-, looiers- en pottenbakkersbedrijfje bleef van vader op zoon in één en dezelfde hand. Het leer en aardewerk waren op de eerste plaats voor plaatselijk gebruik bestemd. Jan Baken betrok in 1598 immers voor 21 gulden leer uit Maaseik, nl. van Lambrecht *den leertouwer* (11:216v), een ambachtsman die leer bewerkte om het in de handel te kunnen brengen. Mogelijk werd bij gelegenheid ook voor export buiten het dorp gewerkt: enkele Overpeltenaars handelden onder meer in leer en *jonckgeselle* Hendryck Aerts alias Baken (zoon van de hoger genoemde Aert Baken) dreef teutenhandel (11:187v). De term *commesscappen* in het kontrakt van 1566 kan eveneens in die richting wijzen.

Tegen het einde van de 16de eeuw telde Overpelt een tiental bierbrouwersherbergiers, Neerpelt een tweetal. Zoals in Eksel en in Peer waren zij in overgrote meerderheid tegelijk landbouwers en/of oefenden zij nevenfuncties uit, b.v. als lid van de Schepenbank. Het verschil in aantal tussen Neer- en Overpelt mag ons niet misleiden: in het eerste dorp werkte een paar grote bierbrouwers, in het tweede hadden de meesten een kleine omzet. Dit bewijst ten overvloede dat ook het brouwen een bijverdienste was. Ten bate van de verbruikers verzochten de gemeentebesturen na de verwoestende brand in beide dorpen in 1587 de maximum-prijs van één ton bier (= 80 grote potten) afhankelijk te maken van de prijs van één Maaseikse malder mout, nl. ongeveer 2 3/4 gulden. Dit kwam neer op drie oortjes per pot van Loonse maat. De verkoop tegen vier oortjes (= één stuiver) werd gedoogd, omdat de kosten van het mouttransport vanuit Maaseik door de gevaren op de weg in de oorlogsomstandigheden gestegen waren. Nys Brouwers, Marcelis Balthus en Joest Voets van Overpelt verkochten hun drank zelfs tegen vijf oortjes per pot en werden daarom door de schout gedaagd. In 1572 was de prijs van één pot nog op twee oortjes vastgesteld (23). Veel was er in de moeilijke tijden van de 80-jarige oorlog aan het brouwen van bier niet verdiend.

Een slagmolen diende om uit vlaszaad of uit raapzaad olie te persen. Jan Tsartoghen van Overpelt bediende in 1563 zulke olieslagmolen in het gehucht Haspershoven aan de Dommel (6:154). In de oorlogsperiode (bij de grote brand van 1587?) werd deze door het vuur verwoest: drie inwoners gingen in 1589 een weddenschap aan dat hij terug opgebouwd zou worden. Omdat dit in 1590 nog niet gebeurd was, moest de verliezende partij twee

---

(23) J. MERTENS, *Bierbrouwers-herbergiers in de Bank van Pelt en het omliggende (einde 16de eeuw-begin 17de eeuw)*, in *Limburg*, jg. 63, 1984 (ter perse).

tonnen bier of zes gulden betalen (10:197v). Omstreeks 1555 richtte Christiaan Kenens aan de Kwadijkerbeek in Overpelt een *slach oft olie molen* op, die hij van de prins-bisschop in erfcijs kreeg (43:78v, 120). De rentmeester stond in 1581 aan de nieuwe eigenaar Wilm Rengelters van Bocholt tegen een jaarlijkse cijns toe zijn slagmolen om te bouwen tot een korenmolen (46:197v). In deze tijden van pest en oorlog zullen twee olieslagmolens in één dorp wel teveel geweest zijn. Mogelijk nam de verbouw van lijn- en raapzaad af ten voordele van boekweit en rogge? Het later afbranden van de andere olieslagmolen dwong de Overpeltenaars een tijdlang bij vreemde olieslagmolens aan te kloppen. Jacop Roukens pachtte de pas opgerichte korenmolen in 1581, maar wegens betwisting door de abdij van Floreffe (die voor haar drie korenmolens dwangrecht bezat) vonniste de Luikse officiaal dat de molen afgebroken moest worden (9:116). Sedertdien vernemen we er niets meer van (24).

In Overpelt stonden drie watergraanmolens waar de onderdanen van de Bank van Pelt en sommige inwoners van omliggende dorpen hun graan moesten laten malen (banrecht). Het meel van wie dit buiten Overpelt liet doen, werd in beslag genomen, wat b.v. in 1539 gebeurde (3:103). In 1528 was Korsten *die Molder op die Bemvoirt* (1:41v), de Bemvoortse molen tegen Neerpelt, en in 1530 Gheerken *in die Weelse molen* (1:92v), de Weelse molen op de grens met Kleine-Brogel. Samen met de Kleine Molen, in de omgeving van de Weelse, behoorden deze Dommelmolens al in de middeleeuwen tot het patrimonium van de abdij van Floreffe.

De Kleine Molen (25) werd vóór het tweede kwart van de 16de eeuw ingericht als volmolen, waarin wollen weefsels bewerkt werden. Hij werd de eerste (van de drie Peltse molens) genoemd, de Weelse molen in 1555 de *myddelste* (5:99v). De oudste attestatie van de volmolen dateert uit 1527: *tegen ghen volmolen* (41:104v, 108). Joest *in gheen volmoelen* was er in 1555 molenpachter van de abt van Floreffe (43:75). Dat hij al in 1562 – dus vóór de 80-jarige oorlog – opnieuw tot korenmolen was ingericht, maar nog lang onder de benaming "volmolen" bekend bleef, blijkt uit deze vermelding: Peter, de zoon van Joosten der Molder, werkzaam op de *corenmolen, genaamt die volmoelen* (6:136v). In 1566 beloofde molder Peter Neels er een woning te timmeren (44:112). Dit zou kunnen betekenen dat het maalbedrijf

---

(24) Vergelijk met wat MOLEMANS, *Overpelt*, p. 264 en 316 hierover meedeelt.

(25) MOLEMANS, *Overpelt*, p. 204 en 349 identificeerde de Weelse molen ter onrechte met de 16de eeuwse volmolen, zodat hij voor de Kleine Molen geen attestaties uit het Ancien Régime kon geven. De in 1527 vermelde volmolen lag bovendien niet in Neerpelt, maar was deze van Overpelt. In de pachtcontracten van de drie Overpeltse graanmolens werd de Kleine Molen in 1645 nog steeds 'volmolen' genoemd. Er blijkt nogmaals uit dat de *molendinum vulgo voelmolen* van de *Wilse molen* verschilde; cf. Rijksarchief Namen, Archives Ecclésiastiques, nr. 3306: *Registre aux bails et contracts ... appartenans au cloistre de Floreffe (1641-1693)*, fol. 26-28.

er pas in dit decennium herleefde, maar wij hebben de indruk dat al in 1555 (mogelijks zelfs vroeger) het vollen van weefsels de plaats geruimd had voor het malen van graan.

Over lonen of de evolutie ervan valt in de Schepenbankregisters weinig te leren. Een idee van een dagloon in het laatste kwart van de 16de eeuw kunnen we vormen aan de hand van de vergoeding die een arbeidskracht in bepaalde gevallen vroeg of kreeg. In de onderstaande gevallen betreft het meestal vorderingen bij de Schepenbank ingesteld wegens *verlet*, veroorzaakt door toegebrachte verwondingen. In deze verletvergoedingen, tot 1591 schommelend rond zes stuivers Brabants per dag, zijn kosten als b.v. het *meesterloon* aan de chirurgijn niet inbegrepen. Of de eisen ingewilligd werden, wordt zelden meegedeeld.

- Adriaen Reynkens, gezworen bode in 1567, eiste van Jan Woyten alias Plas 5 stuivers per dag, een maand lang (7:52)
- Peter Broeckmans, een vrachtrijder die zijn *voormans ampt ende ander neringhe* moest onderbreken, eiste in 1573 6 stuivers (7:200)
- Theuwis, zoon van Nys Theuws, eiste in 1575 voor zijn *ketelbueters aempt* 6 stuivers (7:238)
- Dieryck Tielkens, die als knecht schapen naar "Holland" had gedreven, vroeg als loon (kost inbegrepen?) in 1579 10 stuivers per dag (9:38)
- Theeus Claes eiste voor zijn *commescap, hanteringhe ende neringhe* 6 stuivers in 1580 (9:78v); een andere inwoner vroeg 5 stuivers (9:95v)
- Een landbouwer, verwond tijdens de oogst, vroeg in 1581 10 stuivers omdat hij arbeiders moest huren (9:120); voor het uitoefenen van zijn *gewoentlyck hanteringhe* vroeg Joest Truyens 8 st. (9:121)
- Een werkman kreeg in 1582 tijdens de oogst 5 stuivers per dag plus kost; sommigen kregen voor maaien 3 1/2 à 4 1/2 stuivers, soms meer (8:104)
- Dries Stalmans, een rondreizend ketelboeter, vroeg in 1582 20 gulden voor acht dagen gedwongen bedhouden en *het ledich gaen een tyt van XV daghens*, dus ca. 17 stuivers per dag (9:169)
- Dieryck Joesten, die zijn werk van vrachtrijder niet meer kon uitvoeren, vroeg in 1582 5 stuivers (9:177v)
- Een vader eiste voor het verlet van zijn dochter in 1583 2 stuivers (9:206v)
- Jan Baken, landbouwer, leerlooier en pottenbakker, eiste voor zijn *hantwerck* in 1584 6 stuivers (9:211v)
- Heyn Loeykens, kleermaker, in 1586 6 stuivers (10:44v)
- Een zwangere vrouw, die zes weken in het kraambed had gelegen, vorderde van de onwettige vader in 1587 50 gulden (26)

---

(26) J. MERTENS, *Rechtsvorderingen in Overpelt wegens verloren 'maagdom', onderhoudsgeld en oneerzaam gedrag (16de eeuw)*, in *Vlaamse Stam*, jg. 20, 1984, p. 197.

- In 1589 noteerden we voor verlet 7 stuivers (10:166), in 1590 en 1591 6 stuivers (10:195, 224) en in 1591 nog tweemaal 10 stuivers (10:232v, 252)
- Lenart Jannes van Overpelt, met *eenen kaetzbalz* aangevallen en door messteken verwond, vroeg in 1598 15 stuivers per dag (11:233v)

II. DE WEERSLAG VAN HET KRIJGSGEWELD OP HET PLATTELAND

1. De Gelderse oorlogen in het tweede kwart van de 16de eeuw

In de halve eeuw vóór de 80-jarige oorlog ondervonden de vier dorpen van de Bank van Pelt – althans volgens de gegevens van de Schepenbank – weinig of geen hinder van vreemde legers op haar grondgebied. Blijkens een verklaring van de 78-jarige Henrick Pelsers van Overpelt in 1555 zouden de Gelderse krijgslieden 35 à 36 jaar voordien (in 1519-1520) Lommel, het aangrenzend Brabants hertogdorp, in een onverwacht optreden *berooft ende verbrant* hebben (27). De Loonse Kempen werd in de toenmalige strijd niet betrokken; wel in lichte mate in 1528. In november van dat jaar waren er "ruiters" in de Bank van Pelt ingekwartierd (1:46r-v). Hiermee werd mogelijk bedoeld op de Brabantse legermacht, die onder meer bestond uit inwoners van Mol, Eindhoven en de Peeldorpen en die Maarten van Rossum (1478-1555), een maarschalk in dienst van Gelre, zouden verdreven hebben (28). Op 3 oktober 1528 sloten keizer Karel V (1500-1558) en Karel van Egmond (1492-1538), hertog van Gelre, voorlopig vrede. Dat de schepenbank van Pelt tussen 17 december 1528 en 18 februari 1529 niet zetelde, kan met deze omstandigheden verband houden.

In de zomer van 1542 barstte de strijd opnieuw los. Maarten van Rossum, nu in opdracht van Willem van Gullik, opvolger in het hertogdom Gelre (1538-1543), plunderde in juni-juli dorpen van de meierij 's Hertogenbosch, waar Baarle en Boxtel platgebrand werden. Ook legerafdelingen van Maria van Hongarije, landvoogdes van de Nederlanden (1531-1555), trokken in dit jaar door het Land van Loon zonder er het platteland te sparen (29). In 1543 volgde een nieuwe Gelderse plundertocht in Brabant, waarbij onder andere Eindhoven en Vught het zwaar te verduren kregen. Op 7 september 1543 dwong het keizerlijk leger de "Geldersman" tenslotte tot de overgave en tot het Verdrag van Venlo, waarbij de eenheid van de 17 provinciën (op het Land van Luik en een deel van Nederlands-Limburg na) tot stand werd gebracht.

(27) Gemeentehuis Overpelt, Archief, *Vermeet...*, fol. 125v.

(28) R. KNAEPEN, *Mol-Baelen-Desschel 1559-1795. De oude keizerlijke vrijheid en haar voorgedistrict*, Mol, 1982, p. 450.

(29) W. JAPPE ALBERTS, *Geschiedenis van de beide Limburgen, deel I (tot 1632)*, (*Maaslandse Monografieën*, nr. 15), Assen, 1972, p. 123.

Deze woelige periode liet in de Bank van Pelt meer sporen na (30). De 32-jarige Peter Joosten van Overpelt getuigde in 1555 dat hij jaarlijks op het grensgebied met Lommel turf had gestoken, *tot dat Marten van Rossum hier int lant quam* (31). Ketelboeter Nys Teeuws refereerde in 1557 eveneens naar het jaar toen *Merten van Rossum dye iersten toch(t) dede* (5:110bis) Wouter Symons had in 1543 voor twee dorpsgenoten tegen een vergoeding van zes gulden *ruyters ... gehalden*. Ingekwartierde soldaten werden op het platteland ter overnachting en onderhoud steeds over de gezinshoofden verdeeld (32). Een charter van 1545 spreekt van "onzalige tijden" (33). Welke partijen van ruiters bedoeld werden en wie voor die onzalige tijden verantwoordelijkheid droeg, blijkt niet uit de teksten. Alleszins trok keizer Karel V in 1543 met zijn troepen door Pelt (34). Hiervan getuigt de klacht die Gobbel van Lil op 4 oktober 1543 tegen twee andere onderdanen indiende. Gobbel had met ieder van hen een weddenschap aangegaan dat de keizer in hun land zou komen. Hij had ze gewonnen en vorderde het niet onaanzienlijk bedrag: *Gobbel heeft beclacht Jan Yeven voor XVI keyzers gulden die hy (= Jan) hom geloefft heeft te betalen van eenen mantel, die hy (= Jan) gecocht heeft, soe varre als die keyser binnen lants compt, soe sal hy hom betalen XVI Karolus gulden, m.a.w. als Karel V niet gekomen was, had Jan de gekochte mantel moeten betalen. Eveneens beklagde hij Willem van Hoel voer sees Karolus gulden, soe varre als die keyser binnen lants compt, sal hy hom betalen sees Karolus gulden, comende van een waernisse* (35).

Ook in 1552 en in 1557 moesten de onderdanen van de Bank van Pelt bijleggen in het onderhoud van ruiters en lansknachten (36). Toch had dit alles niet veel te betekenen in vergelijking met het langdurig krijgsgeweld in de laatste decennia van de 16de eeuw.

2. De eerste helft van de 80-jarige oorlog (1568-1648)

In 1492 was de neutraliteit van het prinsbisdom Luik door de grootmachten

-
- (30) In het Land van Grevenbroek eveneens. Daar ging de wacht van huis tot huis rond; cf. BUSSELS, *De Middeleeuwen*, p. 99.
- (31) Gemeentehuis Overpelt, Archief, *Vermeet...*, fol. 146v.
- (32) (3: 187, 189, 190, 193, 194, 203 en 205).
- (33) Cf. voetnoot nr. 60.
- (34) H. LEYNEN, *Overpelt tijdens de oorlogen der 16e en 17e eeuw*, in *Verzamelde Opstellen*, dl. 17, 1942, p. 62 meende dit ook, maar gaf geen bewijzen.
- (35) (3:188v). *Waernisse* = waarheid. Weddenschappen, b.v. om verwachte gebeurtenissen, kenden in deze eeuw een grote bloei. Ceel Balthis van Overpelt wedde in 1580 met Dieryck Celen i.v.m. met zijn "huwelijks staat" (9:94v). Elders gaven we al het voorbeeld met betrekking tot de wederopbouw van een molen (1589).
- (36) (4: 115, 122, 127, 130; 6: 36v, 41v-42).

erkend, maar sinds het Verdrag van St.-Truiden in 1518 stond dit land onder sterke invloed van de Habsburgers. Gerard van Groesbeek, prins-bisschop (1564-1580) bij het uitbreken van het 80-jarig konflikt tussen Spanje en de Nederlandse opstandelingen o.l.v. Willem van Oranje (+ 1584), maakte – ondanks de Spaanse onwil – aan die binding een einde na de Pacifikatie van Gent (1576). Met de verkiezing van prins-bisschop Ernest van Beieren (1581-1612) bleef de Luikse neutraliteit voorlopig in 'veiligheid'. Het ontbreken van een permanente strijdmacht en van versterkte grenzen stelde de centraal gelegen staat echter open voor alle partijen. Deze hadden weinig of geen konsideratie voor de 'formele' neutraliteit en de Luikse overheid kon tegen de indringers en doortrekkende troepen of bendes niets ondernemen. Ze liet de onderdanen zelf voor het verweer zorgen : vanaf 1577 voerde het landsbestuur reglementen in om de lokale verdediging te organiseren. Van toen af kenden de dorpen naast de oude schuttersgilden – in die tijd al veeleer ontspanningsverenigingen – de organisatie van de "huislieden" onder de leiding van een kapitein. Zij traden op als een soort burgerwacht, die in klein-regionaal verband wel eens samenwerkten onder het bevel van een "kolonel". Veel stelde dit plattelandsverweer niet voor. Ook manifestaties van boerenverzet in Pelt en omgeving (in 1572, 1583, 1587 en 1594) maken duidelijk dat zij tegen huurlingen weinig of niets vermochten.

Uit deze periode, vanaf omstreeks 1580, dateert ook de oprichting van de Kempense schansen, die vooral in de hand gewerkt werd door muitende Spaanse soldaten. Op deze verdedigingswerken, omgeven met een aarden wal en een watergracht, konden de dorpelingen zich met hebben en houden terugtrekken. Voordien weken zij bij groot gevaar uit naar de kerk, waarrond zich in Overpelt b.v. eveneens een watergracht bevond, of naar versterkte plaatsjes of stadjes in de omgeving. Een eerste schans in Neerpelt werd genoemd in 1587 (10:100v), in Kleine-Brogel in 1593 (47:163), in Overpelt eveneens in 1587.

Deze bolwerkjes waren evenmin efficiënt tegenover militaire eenheden. In Overpelt werden tijdens deze oorlog bovendien de wegen versmald of dichtgemaakt om de vijandige bendes te verschalken en de toegang tot het dorp te bemoeilijken.

De gevolgen van de 80-jarige oorlog waren voor Loon verschrikkelijk. Vanaf 1568 tot in de 17de eeuw ging nauwelijks een jaar voorbij of de dorpen van de Bank van Pelt ondervonden overlast van één van beide strijdende partijen : *gedurende desen Nederlantsche cryshandele van XLII jaeren herwarts* werd in 1610 bij het begin van het 12-jarig Bestand (1609-1621) geschreven. Na meer dan 30 jaar werd op 28 juni 1611 met de abt van Floreffo een akkoord gesloten om de kerk te herstellen. Zij was immers vernield door de wacht die er gehouden was en omdat de bevolking er toevlucht had gezocht : .. *dat sulcx scip der kercken met balcken ende muere ware deur vlucht ende wachte deser gemeynten gedurende desen cryshandele tusschen den criegende coninck van*

Hispaniën als hartoge van Brabant teghens die Hollenders ende Seelenders seer vernielt ende gedestruert... (37).

In wat volgt geven we weer wat de bronnen ons nalieten. De inlichtingen zijn dikwijls van toevallige aard en de wederwaardigheden van één dorp gelden veelal ook voor andere gemeenten. De kronologische opsomming schetst zeker geen volledig beeld maar geeft wel een goede indruk van het gebeuren.

Op de militaire en politieke achtergrond gaan we niet diep in. Zeker voor het Land van Loon was het een zinloze oorlog, waarin het geen belangen had. De inwoners kenden de juiste toedracht niet en het maakte voor hen weinig uit welke partij won. Als slachtoffer bleef het tenslotte gelijk of zij van de kat of de kater gebeten werden. Voor de landbouw, nijverheid, handel en vrachtvervoer had de strijd kwalijke gevolgen. De hoge lasten tastten de inkomens van de landbouwersgezinnen schromelijk aan. Vele dorpingen gingen hun geluk elders beproeven.

a. Soldaten van Alva en Oranje in de Bank van Pelt

In het midden van 1568 (vanaf begin juni) verbleven ruiters in Kl.-Brogel en Neerpelt. Dit laatste dorp hief een schatting van 800 gulden en de soldaten werden volgens *belet* (biljet van inkwartiering) over de *beste* huizen verspreid. Met Overpelt waren beide gemeenten overeengekomen alle kosten van soldatenoverlast en -afkoop gezamenlijk te verdelen *nae taxt belanck ... een jegelyck syn quoet*, d.w.z. in evenredigheid met de kwota die elk dorp bij landelijke taksen ("taille"- of bedegeld) moest opbrengen (38). Dit akkoord bleef decennialang van kracht. De ruiters waarvan sprake behoorden ongetwijfeld tot de troepen van de hertog van Alva, landvoogd van de Nederlanden (1567-1573). Ze trokken op naar Maastricht om de invasie naar het Zuiden van de rebellen onder de leiding van Willem van Oranje te verhinderen. Deze stak de Maas nabij Stokkem over, maar zijn doortocht naar Brabant liep uiteindelijk op een mislukking uit.

Een tweede inval van Oranje vond plaats in de zomer van 1572. Zijn troepen hielden onder meer in Roermond en het nabije Weert lelijk huis. De stad Bergen kon niet behouden blijven en via Weert en Roermond trok de leider zich noodgedwongen terug. Beide laatste steden werden door Spaanse troepen bezet en Willem van Oranje moest zijn leger nog in hetzelfde jaar

---

(37) Gemeentehuis Overpelt, Archief, nr. 2, fol. 1 en 42v-43; RAH, Schepenbank Pelt, nr. 49: 123v-124.

(38) (7:83v, 96v, 176; 8:22). Ook de dorpen van het Land van Vogelzang kenden een vaste verdeelsleutel met betrekking tot oorlogskosten; cf. MERTENS, *Houthalen*, p. 194.

ontbinden. Deze militaire operaties lieten in de vier dorpen littekens na. Allerlei soldaten passeerden er: paarden- en voetvolk, in 1572 optrekkend naar Bergen en in de herfst van dat jaar, toen *die prince met zynen volck wederomme gecomen is nae Rumund (= Roermond)*. Ruiters van Oranje hadden in dit jaar in Overpelt gebrand (72:51v). De respectieve gemeentebesturen, die zich al naargelang van de nood via een aantal schattingen (gemeentelijke grondbelasting) in de nodige financiën voorzagen, betaalden de ingezetenen uit voor hun kosten van inkwartiering van soldaten, nl. 10 stuivers per 24 uur voor het houden van een ruiter met paard en 4 stuivers voor een voetknecht (7:187-188v). De lasten werden rechtvaardig over de dorpingen gespreid.

Beide oorlogsvoerende partijen ontzagen niets of niemand, maar door het woest optreden van soldaten van Oranje verspeelde deze bij de Loonse bevolking elke sympathie, als die er al ooit geweest was of al niet verbeurd was tijdens de eerste veldtocht. Bij tijd en wijle konden dorpingen de ellende niet langer aanzien en gingen zij over tot verzet. Did Ghielen van Kl.-Brogel gaf in november 1572 in een suppliek aan de prins-bisschop te kennen dat zijn huis en dat van anderen *inden lesten tocht des princen van Urangien verbrand was*. Twee ruiters *hadden met fortse ende gewalt allent greyn, beesten ende andere meuble* afhandig gemaakt, zodat zijn schade meer dan 500 gulden beliep. De soldaten hadden zijn vrouw – nog steeds doof en in stervensgevaar – en zijn kinderen *seer swarlyck met bielen ende met boemen ter aerde gemeten*. Uit vrees voor de uitvoer van hun dreigementen had Did de twee soldaten omgebracht (45:111-112).

In oktober 1575 moesten de bodes van Over- en Neerpelt in opdracht van de drossaard, op een boete van 10 goudgulden volgens het mandement van de prins-bisschop, de inwoners oproepen zich te komen verantwoorden over wat zij in het Eksels Broek *ten tyde doen die Guesen daer gevanghen ende geap-prehendeert zyn geweest, van coopmans goet oft andersins gehadt hebben*. Iedereen moest aangeven wat zij op die plaats verkregen hadden (7:247v, 260v). Naar onze overtuiging hebben de gepleegde feiten betrekking op het jaar 1572. Er blijkt duidelijk uit dat de bevolking zich tegen de geuzensoldaten van Oranje verweerd heeft. Zoals in 1568 in Stokkem bij de eerste veldtocht gebeurde, maakten ook de onderdanen van de Bank van Pelt (of omgeving) in 1572 legergoederen buit (39).

Tussen 1573 en 1578 vertoefden allerlei al dan niet muitende bendes op het platteland: in Neer- en Overpelt *die Walen*, ruiters die in dienst van Spanje (in 1573) in noordelijke richting optrokken; in de lente van 1574 *Havrech*

---

(39) MOLEMANS en MERTENS, *Opglabbeek*, (III, 1.7.2.). In Opglabbeek werd het onderzoek eveneens pas vier jaar na de feiten verricht.

volck in Overpelt (8:51r-v); einde 1576 Spaanse of Italiaanse ruiters die dit dorp met brand bedreigden (7:275v), enz. Zij leefden op kosten van de geterroriseerde bevolking. In deze periode begonnen in de vier gemeenten allerlei moeilijkheden, die gedurende het laatste kwart van de 16de eeuw het dorpsleven zouden beheersen: inwoners die voor hun bijdrage in het onderhoud van soldaten vergoeding eisten, schatplichtigen die hun dorpslasten niet betaalden, gezworenen (= burgemeesters) die hun rekeningen niet in orde konden brengen, nieuw verkozen gezworenen die tot eedaflegging en aanvaarding van hun functie gedwongen moesten worden, enz. De respectieve gemeentebesturen konden het aantal schatheffingen niet blijven opvoeren. Voor het eerst en zeker niet voor het laatst werden zij genoodzaakt grote leningen aan te gaan om de oorlogskosten te dekken. Rond de jaarwisseling 1577-1578 leenden de vier gemeenten tegen een intrest van 6 à 6 1/2 procent volgende sommen van inwoners van Bree, Peer, Hasselt of Luik: Kaulille 200 gulden; Kl.-Broegel tweemaal 300 gulden en 300 keurvorstelijke goudgulden; Neer- en Overpelt ieder 1.000 gulden (40). Soms werden ook kleine delen van de gemeenschapsgronden verkocht.

b. Het jaar van het beleg van Maastricht (1579) en nadien

1579 was een bijzonder rampspoedig jaar. Na een langdurig beleg veroverde Alexander Farnese, hertog van Parma en landvoogd van de Nederlanden (1578-1592), de stad Maastricht op 29 juni 1579. Die strijd bracht veel troepen in ons gewest. De belegering werd nog lange tijd daarna als tijdsreferentie gebruikt, b.v. in 1586 (47:57v). Vele jaren zou men er de gevolgen van dragen, zoals de twisten over schattingen in Overpelt in 1585 (9:208v; 10:3).

Van Allerheiligen 1578 tot in de lente van 1580 verbleven voortdurend militairen in Neerpelt, zowel Staatse als Koninklijke (9:31v, 52v). De *prince van Parc* lag met zijn regiment in Overpelt (9:79-80). "Zwarte ruiters", komend van Achel, deden Neerpelt aan in 1579 (8:119v). Er was de bende van Don Pedro en in september veel Hoogduitse vendelknechten e.a. komend van Budel (8:111v; 10:4). Neerpelt hief een schatting van 8.500 gulden (9:135). Sommige ruiters verbleven 35 dagen in het dorp (9:130). De prijzen van drank gingen de hoogte in. De indringers traden hard op (9:145); het huis van kapelaan-chirurgijn C. Huets van Neerpelt werd afgebrand (8:108)... Kempense huislieden – de lokale burgerwacht – moesten in de zomer van 1579 in Maastricht graafwerk gaan verrichten, enz.

In dit en het volgend jaar woedde de geruime tijd al sluimerende pest in volle hevigheid en dunde zij de bevolking onbarmhartig uit. In mei 1579: *ten tyde datmen vlyen moste voir den legher van Maestricht ende ten tyde der peste*

---

(40) (46:66-67, 84-87, 90v-91v, 98v-99v); Gemeentehuis Overpelt, Archief, Charter nr. 4.

(72:27). Omstreeks Kerstmis 1579: toen *benaes die gannsche gemeynte van Neerpelt anno 79 – deen langher dander corter – gevluouwen waren met huysraet ende beesten, deen nae Grevenbroeck (in Achel), dander nae Bree, der derde nae Hamont, sommige oick nae Peer* (8:107v), en dit omwille van de aanwezige ruiters. Peter Bartels van Neerpelt was met zijn huisraad en beesten zelfs naar Friesland gevlucht, keerde terug en ergerde zich omdat hij achterstallige lasten moest opbrengen. Hij zou definitief uitwijken (8:110v). Ook de pest werd ontvlucht, b.v. naar Bree (8:83). Goederen werden door inwoners in Bree, in Grevenbroek (9:52v), in de kerk in een kist of in een kist in de grond (8:88r-v) in veiligheid gebracht (41).

Neerpelt trok in 1579 en 1580 geld uit voor *sauvegardes* (9:38,87v), 'soldaten' die voor de plaatselijke bewaking instonden. In Overpelt lagen *aengenome dorps soldaten ... opden kerckhoff* en werden zij door de inwoners van het nodige voorzien (8:103; 9:151). Marcelis Balthys van Overpelt vorderde in 1580 b.v. 16 gulden na uitoefening van zijn dienst (42). Vanop de kerktoren konden deze wachtposten de omgeving overzien en luidden zij de klok in geval van nood (10:72).

De rekeningen van de gezworenen beliepen duizenden gulden. Moeilijkheden omtrent beëdiging van nieuw verkozen gezagdragers, onenigheid tussen gezworenen en inwoners of tussen mandatarissen onderling, inbeslagnemingen, enz. waren vooral in deze periode aan de orde van de dag. Onderdanen, die zich elders gevestigd hadden (b.v. in Bree) en in het dorp nog gronden bezaten, weigerden in 1583 bij te dragen in de financiële lasten (8:17v). Jan Jannis van Overpelt verweet in 1580 de lokale overheid de gemeentezaak slecht te dienen en onbillijke lasten te heffen. Hij weigerde te betalen, waarop een deel van zijn goederen in beslag genomen werd (9:63). In 1581 noemde hij de notabele C. Domiaens, meier van het Hof van Averbode, *een opeter der gemeynte*, omdat deze zich door valse rekeningen zou verrijkt hebben (9:120v). Domiaens werd in 1584 verkozen tot *voirstander* of burgemeester van de gemeente, maar weigerde in die functie beëdigd te worden (9:209v). Het waren zovele symptomen van tijden die erbarmelijk bleven. Kaulille leende in 1581 nog 100 gulden tegen zeven procent (46:180). Schapen en andere dieren werden van landbouwers afgenomen (8:65, 69v). Hendryck Knaeps van Grote-Brogel moest in 1583 en 1584 in de voor- en nazomer en ook op andere tijdstippen met zijn naburen naar Peer vluchten wegens ruiters *die vreselyck met allen man hanteerden (= omgingen), soe by dootslaen der personien als berovinge der beesten ende ander huysraet* (10:32).

---

(41) Ook in 1590 (72:80v-82v) en in 1641 (73:63v) plaatsten de parochianen nog goederen in kisten in de kerk. In 1599 verborg een inwoner van Pelt bezittingen in een huis te Eksel (72:134v).

(42) (9:85v). In 1595 vroeg dezelfde een certifikatie waarin vermeld stond dat hij *den yrsman (= heerman?) gehalden heeft met andere daeraen clevende* (11:140).

Opnieuw werd verzet geboden: Peter Knaeps van Hechtel was tussen Pasen en Pinksteren 1583 aanwezig toen "men" naar Peer vluchtte; veel onderdanen en schutters waren er verzameld en "die van Peer" trokken naar Wijchmaal om (enkele tientallen) ruiters te *contravenieren* en te beschieten (8:124v-125). Thys Alarts en Lemmen Vrancken van Neerpelt waren in 1584 (?) in de kapel van Herent door soldaten van de Staten van Brabant *sonder redene ende oirsake vermoort*. Ten gevolge van de enorme ruiterslasten, de roof van zijn vee en zijn vlucht naar veiliger oorden had de eerste veel schulden nagelaten. Bovendien had hij voordien bij zijn door pest besmette vader Heyn lange tijd *in een hutte buytens huysse int velt* gezeten, wat hem ook veel geld had gekost. Hil, zijn vrouw, was met de kinderen in de zomer van 1583 met beesten en huisraad voor het Spaans leger moeten vluchten. Als weduwe kon ze in 1585 de schuldeisers niet voldoen, zodat haar goederen gekonfiskeerd werden. Tot haar groot verdriet en dit van *haer onnosele kynderkens* moest ze gaan bedelen. Ze vroeg de schepenen toelating om het erf te mogen verkopen, want verhuring bracht in deze tijd niets op. Oorlogslasten en andere taksen vormden immers *een generael plage onder den gemeynen huysman* en vele woningen lagen *desolaet* en in verval (47:19v-21v). Tijdelijke vlucht, achtergelaten erven en vooral definitieve uitwijking werden in de Loonse Kempen een algemeen verschijnsel.

Einde 1585 verkeerde de gemeente Overpelt nog in grote moeilijkheden wegens de oorlogslasten (9:209v), wat ook voor Neerpelt het geval was. Het huis van Jan Teeukens was er afgebrand (47:57v). Dit laatste dorp hief binnen een half jaar tijd 31 schattingen: 24 voor het Spaans leger dat vanaf het feest van St.-Thomas 1584 op zijn grondgebied lag, 3 omstreeks Lichtmis 1585 voor Karel van Mansfeld (een Spaans bevelhebber die in december van dat jaar Grave belegerde) en 4 die vóór de oogst van 1585 aan de bende van Weert overhandigd werden (47:61v). Overpelt hief in 1586 onder meer 2 1/2 schattingen *als sy den bisscop hebben gegunt tot defensie des lants ende tot hulpe des Colsche crych* (10:69), een referentie naar de strijd om de macht in het keurvorstendom Keulen. Met steun van Spanje was de Luikse prins-bischop Ernest van Beieren daar Gebhard Truchsess von Waldburg opgevolgd als aartsbischop van Keulen. Deze laatste bekeerde zich tot het calvinisme en werd gesteund door de Staten-Generaal. Tussen 22 oktober 1585 en 4 februari 1586 hield de Schepenbank geen zitting. In 1586 lagen er ruiters in de dorpen (47:47v, 55). In oktober van hetzelfde jaar hadden 10 onderdanen *convoeye* voor soldaten verricht. Drie onder hen waren door de drossaard van Geel gevangen genomen – *ter causen van loit op eender capellen affgenomen* – en in Herentals aan de goeverneur overgeleverd. Hun vrijlating kostte veel geld (47:46).

c. De brand van Neerpelt en Overpelt op 24 mei 1587 en de weerstand

Vanaf januari tot Pasen (= 29 maart) 1587 onderhield Neerpelt Spaanse soldaten. Van Kerstmis 1586 tot omstreeks Drievuldigheidsdag (= 24 mei) 1587

lagen er nog andere krijgslieden in Neerpelt *op die scansen* (10:100v). A. vanden Steen informeert ons – 25 jaar na de feiten! – over wat zich op die bewuste H.-Drievuldigheidsdag in Over- en Neerpelt afgespeeld had: *Anno 1587 den 24 may worde tot Pelt ende Neerpelt veel husingen affgebrant deur Hollantsche ruters, sterck ses hondert peerden ende seven hondert voetvolcx, waer onder waren twee hondert musketiers. Daer bleven vande huysluydens doot seven personen ende den Hollantsche soldaten worden dry perden affgescoten ende den neve van grave Hollach worde gescoten die tot Oerscot (= Oirschot, N.-Brabant) int wederkeren sterff. Die van Overpelt cregen dry lancien (= de lanssen van de drie afgeschoten ruiters) dien langentyt inde kerk achter den hoghen altaer opt yseren roeyen gelegen hebben, ende die huysluydens en waren maer I^c (= 100) sterck ende mosten wycken opde scansen* (43).

Uit de combinatie van bovenstaande inlichtingen leiden we af dat de Spaanse soldaten door de Staatsen uit de twee dorpen verjaagd werden. De plaatselijke burgerwacht – 100 huislieden in getal – gingen ook hier over tot weerstand. De kansen waren uiteraard ongelijk en zeven onderdanen moesten het met de dood bekopen. Staken de Staatsen de dorpen in brand om de Spanjaarden zo te verdrijven en gingen de huislieden daarop tot de tegenactie over of was de brand een antwoord op het lokaal verzet? Zoals we verder zullen zien, leken later twee inwoners van mening – in een onbevaakt moment geuit – dat sekretaris en rentmeester A. vanden Steen jr. verantwoordelijkheid droeg voor deze brand. Diens informatie is evenwel te summier om er iets uit te kunnen opmaken. Herhaaldelijk, tot in 1596 toe (11:181v), werd naar de brand verwezen als grote ramp of zoals in 1598 (11:230) gerefereerd in de tijd. Marike Cluters en Jan Boyvoets van Neerpelt behoorden tot de velen die op de genoemde dag *byden viant toegenaempt Guesen ... gansselyck affgebrant* waren, m.n. huizen, schuren en ander timmerwerk. Hun beesten waren hen ontnomen (10:92; 72:79v). In verband met de veeroof werd het *Macquisvolck* genoemd (10:104). Meeus Goris, lakenverkoper en marktkramer, liep eveneens grote schade op door brand en roof (10:149). Zijn kinderen emigreerden naar Friesland.

Goirdt Tsroeyen, schepen van Peer, had de brand van Over- en Neerpelt vanuit het stadje kunnen waarnemen en verklaarde dat er in de twee dorpen veel nieuwe woningen getimmerd werden. Bierbrouwers getuigden dat vooral Neerpelt erg getroffen werd: *dmeestendeel der nageburen husingen met schueren des dorps van Nederpelt als oick een groit part des dorps Overpelt met gewalt... affgebrant ende van beesten gespolieert*, waardoor de onderdanen in armoede vervielen (44). De inwoners hadden hun akkers niet kunnen be-

---

(43) Gemeentehuis Overpelt, Archief, nr. 2, fol. 79v.

(44) MERTENS, *Bierbrouwers*.

werken of bezaaien en waren door de legers van Maastricht, Eindhoven en Herentals (zowel Spaanse als Staatse eenheden) beroofd van goederen en vee. Er werd gehoopt dat de prins-bisschop de jaarlijkse Tafelrenten kwijtschold, zoals vóór 1580 al gebeurd was (10:88, 118v, 119v).

De Peltse schepenen hadden alleszins al beslist dat *alle ondersaeten affgebrant synde, sullen genieten een jair gratie van uitgaende lasten nader brent gevallen* (11:124v).

De wacht op het kerkhof in Overpelt werd opnieuw betrokken (10:142). Volgend tafereeltje schildert tenslotte het bijkomend ongeluk dat Korst Alarts in deze noodlottige meimaand van 1587 overkwam. Uit vrees voor aankomende ruiters had hij zijn zoon Heynken in der haast allerlei munten ter waarde van bijna 103 gulden toegeworpen. De muntstukjes waren *in een lynen doecxken ende een striexken van kynder hempsmouwe* opgeborgen, maar het jongetje verloor het bundeltje onderweg. De vader meende de (oneerlijke) vindsters te kennen en eiste restitutie van het bedrag, *except drinckgelt nae goede mans segghen offt nae pryse van recht* (10:132v).

d. Tegen het einde van de 16de eeuw

Hoewel het geteisterde Loon voorlopig het ergste achter de rug had, was ook het laatste decennium van de 16de eeuw *een periculosen ende ellendigen tyt* (11:9). Bierbrouwers uit Pelt en omgeving gingen hun mout in Maaseik zelfs halen onder begeleiding van schutters en sommigen werden onderweg door vrijbuiters uitgespannen (45). Dezelfde problemen van hoge schattingen en landtaksen, van onwillige burgemeesters en inbeslagnemingen, van financiële moeilijkheden bij het dorpsbestuur en bij de ingezetenen... bleven courant door de Schepenbank behandelde zaken. Grote kapitalen werden geleend en grote intrestsommen moesten afbetaald worden.

"Spaanse furies" hadden elders al in de 70-er jaren van de 16de eeuw gewoed, maar vooral vanaf 1589 tot in het begin van de 17de eeuw ondervond het platteland last van de muiterijen van Spaanse eenheden, die langdurige ontberingen hadden doorstaan en hun soldij niet uitbetaald kregen. Ook Staatse soldaten lieten zich opmerken. Met de afkoop van bendes, plundering, rekwisitie of brandschatting door soldaten van allerlei slag zou de Loonse bevolking nog meer dan een eeuw moeten leven.

Uit het Pelts archief lichten we nog volgende feiten. In 1588 lag in Overpelt een aanzienlijk aantal ruiters (10:123). Bij de aanvang van 1589 leende K1.-Brogel tegen zes procent intrest 300 gulden van J. Baken, de leerlooier-pottenbakker die het tot welstand had gebracht; 300 gulden van rentmeester A.

---

(45) IDEM, *op. cit.*

vanden Steen en 300 gulden van Korst op de Ryt van Brogel. Met dit geld zou het vroeger in Hasselt geleend bedrag van 800 gulden terugbetaald en een rantsoen aan Staatse soldaten in Heusden uitgekeerd worden (47:88v-90). In Neerpelt kwam in 1590 een bende van kapitein Mues aan, die naar Overpelt doorgestuurd werd omdat er bier noch haver voorhanden was. Voor het onderhoud van één dag werd één gulden per man en paard gerekend, welke kosten het eerste dorp aan het andere vergoedde (10:232v; 11:2v). De onderhoudskosten in 1590 waren tegenover 1572 verdubbeld!

Onder druk van dreigementen van soldaten van 's Hertogenbosch en Grave leende Neerpelt in 1592 150 gulden van voerlui uit het dorp. Met schutten en voerlui van Lommel hadden dezen omstreeks Pasen konvooiwerk uitgevoerd naar Postel, waar genoemde soldaten slag leverden met Staatsen. Het konvooi werd *affgeworpen ende verstroeyt* (11:19v-20). Overpelt kon in 1592 en later een landtaks van 278 gulden niet voldoen (46). In 1594 hadden 16 onderdanen *spolium ende neerlaegen* (= schade, manslag) bedreven ten overstaan van bepaalde soldaten in de Langestraat tussen Hechtel en Eksel (11:94bis^v).

Overpelt was in 1594 *in grote bevangenheyt ende diveersche schulte van taxen ende chrychvolck beladen* (11:98). Kl.-Brogel leende in 1595 300 gulden tegen vijf procent (47:205), allicht om een duurder lening af te lossen. De gezwoorenen van Kaulille eisten in 1596 dat de zettters de schatheffing zouden bepalen, omdat de gemeente dagelijks grote schade leed en er veel geld gerestitueerd moest worden (11:166v). Ruiters van Kapitein Grobbendoncq, in dienst van Spanje en gelegerd in Diest, kwamen in 1596 in Neerpelt ossen halen (11:184v). Don Ambiesu, goeverneur te Lier, kwam met zijn Spaanse troep van de Maas om in Overpelt te logeren. Wie soldaten te onderhouden had, betaalde *naer alden costuymen midz affcortinge zynder schettingen offt de selve gemodereert te worden nae taxt belanck*, als hij in vergelijking met andere te zeer belast werd. Wie overbelast was, kreeg hulp van anderen (11:216v). Neerpelt hief in 1597 1.600 gulden schatting.

Vermeldenswaard is het feit waaruit blijkt dat een dorp hinder van soldaten trachtte af te wentelen op een buurgemeente en dat twee onderdanen A. vanden Steen, de spilfiguur in de Bank van Pelt, geen goed hart toedroegen. Toen deze zich in juni 1598 verzette tegen een plan van Neerpelt om een aantal soldaten om te kopen opdat ze naar Overpelt zouden doortrekken, riep Alart Pellens in volle publiek: *hy heeft ons eens int assen geholpen, hy saude ons noch gherne int assen helpen*. Hiermee suggereerde hij dat A. vanden Steen verantwoordelijkheid droeg voor de brand van 1587. Evenals Pellens werd Gybel Cuypers om dezelfde redenen voor het gerecht gedaagd.

---

(46) Gemeentehuis Overpelt, Archief, nr. 2, fol. 22.

De eerste ontkende deze smaad en zei: *dat mach Godt weten wie de schult (voor die brand) heeft*. Vanden Steen eiste van deze verklaring een schriftelijke bevestiging (11:236, 254-260). Gybel Cuypers herriep de woorden en bekende in dronkenschap gesproken te hebben (48:1). Welk belang we aan de uitspraken en aan de revokatie moeten hechten, valt niet te achterhalen. Alleszins duidde Pellens de soldaten niet expliciet aan als oorzaak van de brand.

In september 1599 liet dezelfde Vanden Steen weten *hoe binnen jaers ... alhier binnen Pelt syn comen veel diverssche troppe van ruterien soe te peerde als te voet, als der cardinael Albert Daustricie, item Carle Daustricie, marquis de Burgau cardinaels broeder, voirts die compaignie van monsieur Grobbendoncq, van grave Henryck van den Berghe ende diverssche anderen, soe met grote getale van volcke als somwylen met corporaelscappen, die welcke syn gelogiert ende geaccommodeert geweest ende gehadt cost, dranck, hoey ende haver*. Hoe men te werk ging bij het spreiden van de lasten blijkt uit het vervolg van zijn verhaal (11:266): op grond van het 32 jaar oud gemeentelijk verdrag moesten de burgemeesters van Overpelt de last van ruiters die de inwoners ondervonden, bij eed aanbrenge en optekenen, en aangeven wat men voor een maaltijd van de soldaten en voor het voer van de paarden zou krijgen. Deze kosten zou men via de dorps-schattingen financieren en *nae taxt belanck* vergoeden, nl. overeenkomstig de kwota betaald bij landtaksen.

In Neerpelt werden de inwoners in 1599-1600 met het zeer hoog aantal van 30 schattheffingen belast. Wie als onwillige betaler gepand werd, moest vijf stuivers per schatting betalen (11:286v). Kaulille leende in 1600 nog 400 gulden tegen een intrest van 5 1/2 procent (48:30).

III. WOL-, LINNEN- EN LAKENNIJVERHEID

In de middeleeuwen vormden Vlaanderen en Brabant het Europees centrum van de textielindustrie (47). Het laken werd er met betere, Engelse wol vervaardigd. De dure wolimport en de concurrentie van het Engels weefsel zelf leidden vanaf de 14de eeuw evenwel het verval in van dit kwaliteitslaken uit de oude draperiesteden. Funest in de late middeleeuwen waren eveneens de opkomst en de bloei van kleinere productiecentra van lichtere stoffen en van het platteland, waar het weven van dorpslaken en saaien een noodzakelijke bijverdienste was. In deze plaatsen prangde het keurslijf van

---

(47) Voor wat volgt, zie J.A. VAN HOUTTE, *Economische en sociale geschiedenis van de Lage Landen*, Zeist-Antwerpen, 1964, p. 88-93 en H. SOLY en A.K.L. THYS, *Nijverheid in de Zuidelijke Nederlanden*, in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. 6, Haarlem, 1979, p. 37-43 (de textielindustrie).

de ambachtelijke organisatie immers veel minder of helemaal niet en de lonen en lasten lagen er lager. Hun produkten, met andere dan Engelse wol geweven (Spaanse, Schotse of inheemse zoals de ruwe Kempense wol), konden minder duur verhandeld worden en overspoelden de markt. Het stedelijk laken bleek uiteindelijk niet opgewassen tegen goedkopere Engelse fabrikaten, in massale hoeveelheden geïmporteerd vanaf het tweede kwart van de 16de eeuw (Engelse muntontwaarding vooral in 1542). Deze bena-deelden alle stoffen uit de Nederlanden, b.v. ook uit het platteland in Vlaanderen. Lakensteden als Sittard, St.-Truiden en Tongeren gingen als zodanig ten onder. Hasselt, dat een bloei kende in de 14de en 15de eeuw en omstreeks 1500 een toppunt in de produktie bereikte, leverde bij het nakend verval in 1542 2000 à 2500 stuks per jaar. In de volgende kwarteeuw stierf de textielindustrie er een snelle dood (48).

In Weert, een 25-tal km van Overpelt, kwam in het begin van de 15de eeuw een textielnijverheid op die uit inheemse wol een goedkoop soort laken van zeer lage kwaliteit produceerde, dat zich naast de Engelse textiel kon handhaven. Het stadje met nagenoeg 1.900 inwoners in het midden van de 16de eeuw vormde het centrum van een samenhangend gebied dat rurale kernen in de omgeving omvatte. Het was een belangrijke handelskonkurrent op de markt, want zijn produkten werden in niet te verwaarlozen hoeveelheden vooral naar westelijke en zuid-westelijke richting uitgevoerd. Tekenen wijzen er op een tijdelijke economische malaise in 1555/1566. Hoewel de industrie en handel tijdens de 80-jarige oorlog grote nadelen ondervonden, zijn zij er toch niet door ten ondergegaan (49).

Naast de wolweverij kende de linnennijverheid in de 15de en 16de eeuw een belangrijke groei. Ook hier ondervond de stedelijke lijnwaadproduktie grote mededinging van de goedkopere stoffen uit het platteland, waar zelfgewonnen vlas verwerkt werd.

1. De Loonse Kempen

Het is bekend dat de Loonse Kempenaars zich al vanaf de middeleeuwen toelagden op schapenteelt en wolproduktie en op verbouwing van vlas en hennep, dat in stilstaande waters geroot werd. Deze gewassen leverden na bewerking garen, touw, zeildoek, zaklaken en lijnwaad op. Op de Kempense hoeven van de abdij van Averbode, b.v. in Koersel, Hechtel, Balen, Neeroe-

---

(48) C. DE BAERE en C. VAN DER STRAETEN, *Geschiedenis van de lakennijverheid te Hasselt*, in *Limburgsche Bijdragen*, dl. 17, 1921, p. 87-154.

(49) A.D.A. MONNA, *De textielnijverheid in Weert*, in *Studies over de sociaal-ekonomische geschiedenis van Limburg*, dl. 15, Assen, 1970, p. 29-49.

teren en Tessenderlo, werden linnen en "zaklaken" voortgebracht. Dit laatste wijst op grof weefwerk (50).

Sporadische vermeldingen bevestigen dat de bewoners zich in de 15de en 16de eeuw – vooral voor eigen gebruik, maar soms ook met handelsdoeleinden – toelegden op verwerking van deze grondstoffen of op onderdelen van het produktieproces (levering van wol, spinnen, weven, vollen). Tussen 1445 en 1471 vestigden zich tien inwoners van het naburige Peer, meestal linnenwevers, in Italië (51). Dit wijst op de aanwezigheid van vakbekwame ambachtslui in dit stadje. Dat deze kleine plaats in 1460 hallen, pakhuizen op opslagplaatsen in Antwerpen (toen al!) zou gehad hebben en 300 werkplaatsen voor wevers – zoals de Kempense geschiedschrijver J.B. Grammaye in de eerste helft van de 17de eeuw meedeelde (52) – is wel geheel uit de lucht gegrepen! Na klacht van vishandelaars over fouten in visnetten en netgaren, verkocht en geleverd aan Hollanders en Zeeuwen in Brabant, Vlaanderen, Holland en Zeeland, besloot prins-bisschop Erard vander Marck (1505-1538) aan de stad Beringen het keurrecht te verlenen over het in de streek vervaardigd netgaren. Dit diende vóór de verkoop of het transport gecontroleerd te worden door keurmeesters van Beringen. Iedere streng moest hetzelfde soort garen bevatten; fijn, grof of middelsoort mocht niet vermengd worden. De keurmeesters zouden de waar van een zegel van de prins-bisschop en van de stad Beringen voorzien. De aan dit keurrecht onderworpen plaatsen waren: Beringen, zeven dorpen in de omgeving (Beverlo, Heusden, Kwaadmechelen, Meldert, Oostham, Tessenderlo en Zelem) en "de zeven dorpen"

---

(50) LINDEMANS, *op. cit.*, dl. 2, p. 220 en 242.

In het Overpelts gehucht het Lindel waren de naburen (vóór 1582) bij *verdrach* overeengekomen dat niemand zijn vlas in een wed voor dieren mocht werpen en *roeten* (9:176). In de Peltse rolregisters was in 1527 sprake van *vlasgeld* (41:89), in 1563 en later van de *roten-* of *roeten-tienden* die met de hoendertienden samen verpacht werden (6:152v; 7:181; 10:170) en in 1565 van *boelen tienden*, ... *roten ende heggentienden* (7:32v,34). *Rote* is een hoeveelheid vlas die geroot werd, maar in bovengenoemde voorbeelden werd allicht bedoeld *rate* 'honigraat', dus bijentienden die in Neer- en Overpelt ook geïnd werden. *Bolle* is de naam van een plant (wilde haver?), maar ook de knot of knoop in het vlas waaruit lijnzaadolie geplet werd. Alleszins kende men in Loons-Kempense plaatsen vlastienden, b.v. in Opglabbeek.

(51) J.E. LEUNIS, *Limburgse ambachtslieden der 15de en 16de eeuw in Italië*, in *Het Oude Land van Loon*, jg. 10, 1955, p. 46.

(52) S.P. EYCKENS, *Antiquitates Perenses J.B. Grammaye auctore*, in *L'Ancien Pays de Looz*, jg. 5, 1901, p. 57-58: ...*tanta ut Antverpiae stalla et hallas menstruasque pannorum importationes haberent et numerarent textrinarum officinas 300, prout indiculus anni 1460 me docuit.*

"300 gezinnen" zou beter zijn: op basis van de oorlogsschatting van 1470 (cf. voetnoot nr. 4) zou Peer ca. 335 woningen geteld hebben. Dit aantal werd pas in de loop van de 19de eeuw overtroffen!

van het ambt Pelt (Luiksgestel, Kl.-Brogel, Neer- en Overpelt, *Helchtelt* en Erpekom bij Peer) (53).

Moorsen Pelss uit het Land van Grevenbroek had volgens zijn testament van 1554 *gaeren comenschap* gedreven en liet in zijn *rekenboeck* schulden en tegoeden na (54). Lakenkopers uit Delft, Dordrecht en Rotterdam beraadslaagden in 1558 over de wenselijkheid om vreemde lakensoorten, zoals die uit Weert en uit de Kempen, te weren (55). Of hier ook produkten uit de Loonse Kempen begrepen waren, is zeer de vraag.

In enkele Loonse plaatsen werden in de eerste helft van de 16de eeuw volmolens opgericht. In deze watermolens werd mechanisch op het weefsel geslagen om het bij toevoeging van bepaalde ingrediënten te vervilten. Zonder volmolen werd het laken in een volkom betrapt door de volder. De oudst bekende volmolen stond in Ellikom (bij Meeuwen), een plaatsje afhankelijk van de grondheren van Peer: in 1515 werden er volgens de Peerse rekeningen 39 stuks laken gevold op vijf weken tijd. Deze van Bocholt werd in 1515 gebouwd. Op de Genkse Stiemerbeek draaiden twee volmolens, eigendom van de stad Hasselt: de eerste was in 1522 opgericht, de tweede in hetzelfde decennium. In Neeroeteren dateerde de volmolen vermoedelijk van 1550. Van steden als Tongeren en St.-Truiden zijn geen 16de eeuwse volmolens bekend (56). Wat de Bank van Pelt betreft: Kl.-Brogel en Kaulille hebben nooit een volmolen gekend en Neerpelt niet in de 16de eeuw. In Overpelt vinden we in de bronnen een vermelding van een volmolen in 1527.

In Zonhoven legde men zich toe op een intense hennepcultuur. Hiermee werd zeildoek gefabriceerd en uitgevoerd naar Brussel, Antwerpen en de Noordelijke Nederlanden. Enkele artikelen van plaatselijke jaarkeuren en de vermelding door de Hasseltse historicus J. Mantelius (1599-1676), wiens moeder een Zonhovense was, wijzen op de betekenis van de Zonhovense

---

(53) P. DANIELS, *Deux chartes retrouvées et une inédite concernant Beeringen*, in *L'Ancien Pays de Loos*, jg. 5, 1901, p. 37-38. Vreemd is wat men in het charter onder het ambt Pelt verstaat! Dit ambt telde eigenlijk acht dorpen: behalve de eerste vier nog Kaulille, Hechtel-Eksel en Wijchmaal. Wellicht is met *Helchtelt* niet Helchteren maar Hechtel bedoeld. Erpekom behoorde niet tot dit ambt.

Eksel fabriceerde in 1526 in Hasselt gecontroleerd netgaren, eveneens voor export naar de genoemde zeeprovincies; cf. BUSSELS, *De teuten in de geschiedenis*, p. 172 (zonder verwijzing).

(54) BUSSELS, *op. cit.*, p. 172.

(55) N.W. POSTHUMUS, *De nationale organisatie der lakenkopers tijdens de Republiek*, Utrecht, 1927, p. VIII-IX.

(56) A. REMANS, *Volmolens in Limburg*, in *Limburg*, jg. 46, 1967, p. 187-191; jg. 47, 1968, p. 277-279.

produktie van deze grove weefsels (57). In Bree werden in de hallen onder het oud stadhuis verscheidene markten gehouden, onder meer een vlas- en garenmarkt (58).

2. Overpeltse markten en het voornemen tot de bouw van een lakenhal

Op 7 maart 1545 verleende prins-bisschop Joris van Oostenrijk (1544-1557) toestemming aan de gemeente Overpelt om 12 bunders of 10 1/2 ha gemeenschapsgrond te verkopen om de opbrengst *temploeyeren ende uuyt te leggen (= uitgeven) tot proffyt van onsen voirschreven ondersaeten: te weten een gewanthuys (= lakenhal) tot gebruyck ende behoeff van eender weeckmerckt ende twee jaermercten, by ons verleent, te tymmeren ende op te richten, met oick ander nootbouwinge hunder kercken behoeffelick* (59). De weekmarkt bestond voordien al, maar de oktrooibrieven waren ten tijde van de Gelderse oorlogen (omstreeks 1542-1543) onkenbaar of onleesbaar geworden. Voor de inrichting van de jaarmarkten, op maandag vóór 13 december (St.-Lucia) en op de eerste maandag in de vasten, werd op dezelfde datum toestemming gegeven (60): *omwille van die voerderinghe ende augmentatie der neringhe ende walvaert en voor zover naburige plaatsen (61) geen nadelige invloed zouden ondervinden stond de prins toe datmen aldaer (nl. op die markten) sal moegen brenghen, vueren, coepen ende vercoepen allerley waeren ende coepmansgoet met sulcken geleide ende vryheit gelyckmen op anderen jaermerckten binnen dese onse landen doet...* De onderdanen van Overpelt werd toegestaan *hunne hutten, winckels ende plaetsen daertoe te moghen setten ende stellen gelyck sy tselve sullen best bevinden..., laetende oick die coepluydens alsdan gaen, staen, koemen ende wederkeeren...* De rechten en vrijheden waren dezelfde als men

---

(57) MOLEMANS en MERTENS, *Zonhoven*, p. 194.

(58) S.F. MAES, *De geschiedenis van Bree. Tweede bijdrage: de gemeente van de oudste tijden tot aan de Franse revolutie*, s.l., 1952, p. 170.

(59) Gemeentehuis Overpelt, Archief, Charter nr. 1. *Gewanthuus*: Lakenhal of overdekte plaats waar weefsels (en andere waren) verhandeld werden; *Halle*: overdekte ruimte of markt. In Bree b.v. noemde men het oude stadhuis het gewandhuis. Boven zetelden er de stadsmagistraat en de Schepenbank, onder bevond zich de overdekte galerij voor marktverkoop. Het deed dienst tot 1590, toen een nieuw stadhuis (zonder hal) gebouwd werd; cf. MAES, *op. cit.*, p. 60 en 170.

In Opglabbeek, een klein dorpje met omstreeks 1600 nagenoeg 225 inwoners, vonden we in 1521 en 1547 sprake van de *halle*, die met leien bedekt moest worden; cf. MOLEMANS en MERTENS, *Opglabbeek*, voetnoot nr. 103.

(60) Gemeentehuis Overpelt, Archief, Charter nr. 2. De Overpeltenaars hadden laten weten dat zij *hier voirtys een weeckmerckt gehad hebben, vry van allen tollen, steghelt oft arrestatie deen den anderen te doen oft doen doene, wairaf die brieven hier voirmaels doer onsalighe tyden souden verduystert syn (alsoe die scepenen ons gericht van Peelt ons gecertificeert souden hebben) ons daerom oitmoedelick biddende dat wy hen die voirschreven weeckmerckt souden willen continueren ende bovendien hen te willen verleenen twee jaermerckten te weten des maendachs voer Sinte Lucien dach ende den jersten maendach in die Vasten...*

op andere markten van het prinsbisdom genoot, *behoudelick nochtans onsen behoirlicken tol, steghelt (= staangeld) ende anderen rechten op die voirschreven jairmerckten ons competerende, ende alleenlyck onse ondersaten ons Ampts van Overpeelt daerof vryhoudende...* Van deze gelden moest de Peltse rentmeester register houden.

Voor tenminste één Overpeltse jaarmarkt moet ons inziens voordien al toestemming verleend zijn (62), zodat het privilege van 1545 (ten dele?) een bevestiging of vernieuwing betreft. Zulke vernieuwing zou verband kunnen houden met b.v. een wijziging van de jaarmarktdatum.

Ingevolge een suppliek van zijn onderdanen in Overpelt bevestigde prins-bisschop Gerard van Groesbeek (1564-1580) in september 1568 het privilege van 1545 met betrekking tot de verkoop van de 12 bunders, de week- en jaarmarkten en het gewandhuis, en verleende hij toestemming tot de verkoop van de nog resterende zeven of acht bunders gemeentegrond (63): *... om de welcke mercten te genueschlycker ende beqaemlycker te halten ten dage ende jaere voorschreven* was in 1545 toegestaan 12 bunders te verkopen om de opbrengst ervan *te bestayen ende employeren tot erectie ende timmeringe van eenen gewanhuys tot gebruyck vanden mercten voorgeschreven, ende hoewele naer luyth der voorgeschreven brieven (nl. de suppliek) die mercten voorschreven gehalden worden ende (opdat) het gewaenthuis voorschreven geerigeert zy* (64), *zoe en hebben de supplianten noch in allen niet geniet der voorschreven gratien ende concessien, maer resteren noch zeven off acht der voorschreven bunderen vruntten te vercoop...* Om deze nog te gelde te maken

-
- (61) Het nabije stadje Hamont kende een jaarmarkt in mei en een wekelijkse markt, waarvan in 1584 werd beweerd dat ze interessant was omwille van de nabijheid van De Peel in Noord-Brabant; cf. BUSSELS, *De middeleeuwen*, p. 137 (zonder verwijzing). Prins-bisschop Ernest van Beieren (1581-1612) vergunde Hamont in een privilege van 27 juni 1589 een vrije jaarmarkt op de eerste dag van de vasten, nl. Aswoensdag (dus twee dagen vóór de Overpeltse jaarmarkt); cf. J. RYCKEN, *Copie uyt seker privilegie aen het Landt van Grevenbroeck vergunt*, in *L'Ancien Pays de Looz*, jg. 2, 1897-1898, p. 57-58. Het betreft ons inziens een bevestiging van een bestaand jaarmarktrecht. BUSSELS, *loc. cit.*, spreekt nog van een tweede jaarmarkt in Hamont, nl. op maandag voor 28 oktober, waarvoor de prins-bisschop in 1598 toestemming verleende. Peer kende onder meer een maandelijks markt; cf. EYCKENS, *Antiquitates*, p. 57-58. In Bree werd een wekelijkse donderdagmarkt gehouden en een jaarmarkt op 21 oktober; cf. MAES, *Bree*, p. 170-172. Ook in de dorpen had men jaar- en veemarkten, zoals de *Helchtremerct* in 1552 (4:111), Gruitrode e.a. Beringen tenslotte kende een St.-Pietersmarkt in juni, waar vee verhandeld werd (8:56).
- (62) Vergelijk : in 1525 *Peelter merckt* (41:113), in 1528 *op Peeltermerct naeden oext (= oogst)* (1:37), in 1529 *ter nuwer merckt* (1:54) en op 8 januari 1545 *tot nyewer merckt tot Overpeelt* (3:216). Deze laatste vermelding – gebruikt als betalingstermijn – dateert van precies twee maanden vóór de officiële toelating!
- (63) Gemeentehuis Overpelt, Archief, Charter nr. 3 (transfix bij charter nr. 2).
- (64) Te verstaan als een doelzin, vandaar onze toevoeging 'opdat'.

ten voordele en ontlasting van de gemeente en het verleend oktrooi *te wercke te stellen inden puncten daer zy noch hen effect niet en hebben gesorteert...* werd opnieuw toestemming gevraagd en verkregen. De onderdanen moesten een verantwoorde rekening voorleggen als bewijs dat de geldsommen, *ten effecte als voorschreven is, wel ende trouwelyck zyn bestayt ende geemployeert geweest.*

Op 13 september 1571 daagde de schout in naam van de heer (nl. de prins-bisschop) de vier Overpeltse gezworenen (= burgemeesters) voor de Schepenbank, omdat zij niet hadden voldaan aan de gestelde voorwaarde, te weten dat zij de verkoopsom van de 12 bunders *belegghen* (= *aanwenden*) *souden tot profyt ende oorbaer* (= *nut*) *der gemeynten ende daerby timmeren souden een gewanthuys oft dinghuys tot Peelt int dorp ter billicheyt ende goeden mannen segghen, welcke der voorschreven schout inden naem als boven liever hadde dat syt deden dan XIIc^{oo} (= 1.200) gulden op correxii ende daerby reken-schap ende reliqua (te doen)...* Na de derde klacht op 18 oktober werd de schout in het gelijk gesteld : ... *ende syn te panden gewesen ende verreyct nae inhalt der claechten* (7:163v).

We kunnen als volgt samenvatten. In 1545 zou grond verkocht worden om ten behoeve van de markten een lakenhal te bouwen en noodzakelijke herstellingen aan de kerk uit te voeren. In 1569 was het gewandhuis nog niet opgericht, maar het werd nog beoogd. Of moeten we aannemen dat het gemeentebestuur het plan tot de bouw ervan toen reeds had opgegeven en het geld van het achttal bunders (die sinds 1548 kennelijk niet vlot van de hand gingen) voor andere gemeentelijke doeleinden wilde aanwenden? In 1571 was er sprake van een lakenhal of "dinghuis", waar zoals b.v. in Bree de zittingen van de Schepenbank zouden plaatsvinden. Van het gewandhuis werden geen attestaties meer gevonden. Wat de zetel van de Schepenbank betreft tekenden we alleen in 1591 de vermelding op dat zitting werd gehouden achter de keuken in het huis van Michiel vanden Steen (10:253v). Anderzijds was er in 1587 de brand die een groot deel van Overpelt in de as legde, maar het is weinig waarschijnlijk dat de lakenhal nog tussen 1571 en 1587 – in volle oorlogsomstandigheden en tijden van pestepidemie – zou gebouwd zijn.

3. Schapenteelt, wolhandel en de Overpeltse waag

De schapenteelt is in de Kempen steeds een belangrijke bron van inkomsten geweest. Leverden de magere zandgronden minder grote landbouwopbrengsten, de uitgestrekte heidegronden in gemeen gebruik leenden zich uitstekend voor de schapenfokkerij. Al vanaf de volle middeleeuwen werden b.v. op de vijf hoven van de abdij van Floreffe in Overpelt en Houthalen (Hengel- en Kelchterhoef) kudde schapen gehouden (65). De Kempense dorpen waren in oorsprong zelfs ingedeeld in heerdgangen, waar een scheper, heerd of schaapherder met de gemeenschappelijke kudde van

het gehucht de dagelijkse weide- of rondgang deed. De benaming 'heerdgang' of 'heerwagen' (in Opglabbeek 'scheperij') werd bij uitbreiding zelfs synoniem voor nederzetting, gehucht of buurtschap (66). De schapenhoevers van deze kleine entiteiten werden onderhouden door de respectieve buurtschapbewoners. Het gehucht het Haspershoven eiste in 1561 op grond van een oud gebruik dat Jan Tsartoghen *als een van hunnen naegeburen ... met hun scheperen sal ende den selven (nl. de scheper) sal helpen loonen ende onderhouden* (6:108). Simon Deckers van het Heesakker werd in 1572 verplicht *omme met te sceperen* (7:170). Pouls Bies weigerde in 1573 met de Bemvoortse buurtschap *met te sceperen* (7:202). In de kleine buurtschappen, die overigens lang een zekere mate van zelfstandigheid behielden, werden ook andere gemeenschappelijke gebruiken onderhouden. Zo moest Adriaen Pellens van Overpelt zoveel bijdragen in het geheel als zijn *portie ende quote aengaet der nabuerscappe ende heyde* (9:157). Als Overpeltse schaapherders werden genoemd: Peter *den Hasperhoven sceper* in 1526 (1:4v), de schepers van de gehuchten Kwadijk en Hoverseinde in 1539 (3:120v), Peter der Sceper van het Hasselt in 1555 (4:175v), Goris der Scheper in het Lindel in 1563 (6:150v), Heyn *den Dorp scheper* die in 1569 *met heelder sceperen* op verboden terrein hoedde (7:113v), enz. In Opglabbeek kwam tegen het einde van de 16de eeuw aan deze traditie van buurtschapsherders een einde. In Overpelt moet deze tijdens de eerste helft van de 80-jarige oorlog ook in verval geraakt zijn, want in 1612 besliste de Overpeltse gemeenschap bij gemeentelijk verdrag het oud gebruik in ere te herstellen. Voor het laten weiden van elke 10 schapen moest een schapenhouder een dag mondkost aan de herder betalen (67).

Regelmatig vinden we in de bronnen vermeldingen over de verkoop van wol. Dirick Engelsmans verkocht in 1541 wol aan Did Neels en Heyn Woyten; deze laatste verkocht laken (3:154, 148). Heyn Pinxters, zoon van Reynke, verkocht in 1544 wol aan Heyn Wreyssen, Jan Wynrix, Jan Voets en anderen (3:194, 196, 197v). Heyn *den Hovericxeyndt sceper* (herder in het gehucht Hoverseinde) verkocht in 1573 voor 51 gulden wol aan Vaes Ghysels (7:199v), enz.

Eén steen wol, een gewichtseenheid die in Opglabbeek zeven pond bedroeg (68), werd in het tweede kwart van de 16de eeuw verkocht tegen ca. 25 stuivers.

(65) MERTENS, *Houthalen*, p. 37, 50 en 91-92. De oudste attestatie van de derde Overpeltse hof (naast de Grote en de Kleine Hof) dateert van 1644: *secundaria minor villa*; cf. Rijksarchief Namen, Archives Ecclésiastiques, nr. 3306, fol. 25.

(66) MOLEMANS, *Profiel*, p. 6-7.

(67) MOLEMANS en MERTENS, *Opglabbeek*; Gemeentehuis Overpelt, Archief, nr. 2, fol. 21.

(68) MOLEMANS en MERTENS, *Opglabbeek*, voetnoot nr. 103. Eén steen wol bracht er in 1523 23 stuivers 1 oortje op, in 1524 26 stuivers en in 1557 31 1/2 stuivers. Een pond woog ca. 465 gram.

vers, in 1549 tegen 35 stuivers (4:50v) en omstreeks 1571 tegen ca. 45 stuivers. Jan Leen inde Straet verkocht in 1596 232 pond wol aan Meeus Goris, een lakenverkoper, tegen 7 1/2 stuivers per pond (11:183v, 188v). Een schaaap kostte tussen 1526 en 1555 gemiddeld ca. 15 stuivers, tegen het einde van de 16de eeuw noteerden we prijzen van drie tot vier gulden.

In Overpelt hing ten huize van de waagmeester de *gesworen waghe* van de Bank van Pelt op. Op dit toestel was men verplicht de handelswaren te laten wegen en er een taks voor te betalen. Zulke heffing behoorde tot de rechten van de landsheer (de prins-bisschop) en werd door zijn rentmeester verpacht aan een *waechmeester*, een beëdigd opzichter of weger. We vonden deze officiële weegschaal in de 16de eeuwse rolregisters op één uitzondering na altijd vermeld in verband met de verkoop van wol: waagmeester Thys Clabbarts vorderde in 1529 van Griet Reymens het waaggeld van drie jaar, met name voor het afwegen van *wolle, ruete* (= dierlijk vet, als reuzel of ongel, onder meer voor kaarsen) en *vleyss* (1:56). In 1526 had hij eveneens voor drie jaar nog zes stuivers per jaar te goed van Griet van Roy (1:7). Blijkbaar betaalde de verkoper een vast recht per jaar voor het verplicht gebruik van de waag.

In 1570 vorderde schout Frans Scheelen van volgende 15 inwoners van Kaulille de gebruikelijke boete van zeven schellingen, omdat zij wol van hun schapen geschoren en verkocht hadden zonder deze in Overpelt *in die gesworen waghe van onsen lantheeren te brenghen ende aldaer te laeten waghē*: Dries Thys, Claes Wilms, Pouwel der Snyder, Claes Neven, Lemmen Dycx, Jan Merrien (x Griet Huben), Hen Pouwels en zoon Pouwel, Peter Nys, Lenart Schelmans, Vaes Naghels, Peter Naghels, Peter Thys, Gheret Bierkens en Franck Bremans. De laatste twee voerden ter verdediging aan dat ze hun wol respektievelijk in Bree en in Weert op de markt verkocht hadden (7:142v)!

Volgens de schepenen op het getuigenverhoor over deze zaak was immers alleen hij die zijn wol binnen de Bank van Pelt verkocht, gehouden er zijn wol te laten wegen (69).

Tussen 1550 en 1571 werd de waag verpacht voor zes gulden per jaar. Behalve Thys Clabbarts (1528/1530) werden nog volgende waagmeesters met name genoemd: Cely, de vrouw van Heyn Lemmens, omstreeks 1520; Heyl, haar dochter; Gheret Mussen; Lynken Mussen, de vrouw van de vorige, meer dan 20 jaar; (dezelfde?) Thys Clabbarts; Aert Smeyers, vijf à zes jaar lang, onder meer in 1569 (7:99v); en in 1571 Vreys der Cuyper, zoon van T. Clabbarts.

Mits vergoeding konden de waagmeesters, zoals b.v. Aert Smeyers, het recht

---

(69) Getuigenverhoor van 1571 (8:32-40v), ook voor wat volgt.

om te wegen aan ingezetenen verhuren of hen thuis zelf laten wegen. Wolkoper Rut Rutten alias van Kets nam dit recht van de laatste twee waagmeesters over voor het gebied van Kl.-Brogel, aanvankelijk voor zes stuivers, later voor 12 stuivers en tenslotte voor ca. 15 stuivers. Claes Willems van Kaulille gaf er een gulden voor. Deze woog (uiteraard) zijn wol waar hij verkocht: in Overpelt, Bree, Bocholt of Weert. Ook Reynken Scheyffarts van Kaulille en Did Ghelis van Neerpelt werden als wolverkopers genoemd.

In 1571 werden volgende wolkopers vermeld:

Marcelis Custers van Overpelt, omstreeks 35 jaar voordien

Aert Smeyers, 43 jaar, gewezen waagmeester

Ghybel Thonis van Overpelt, 50 jaar

Dierck Gelis van Neerpelt, 88 jaar, meer dan 20 jaar lang, ook verkoper.

Rut Rutten alias van Kets van Kl.-Brogel, onderpachter van de waag

Jacop Coocx van Kl.-Brogel, kocht o.m. in zijn dorp en in Kaulille

Jan Nelis van Overpelt, verbleef zelden thuis, kocht 12 jaar lang o.m. in Over- en Neerpelt

Sebastiaan Huets, koster en notabele van Neerpelt, vader van kapelaan-chirurgijn Cornelis Huets

Aert Wierocx

Jan Hubrecht Beers, schoenmaker Pincxt Scoenmakers, Houb Metten en Hubrecht Jans waren woonachtig in het naburige St.-Huibrechts-Lille. De laatste drie kregen tegen vergoeding toestemming om te wegen en kochten onder meer wol in Kaulille. De laatste woog zelfs thuis en niet in de Bank van Pelt: de Kaulillenaars brachten er hun wol naar toe. Andere wolkopers van buiten de vier dorpen waren: Jan Tsonckeren van Hasselt, Aert Sionckeren van Hasselt, Jan Erven van Bree en meester Claes Coeckoecx van Bocholt. Deze laatste werd onder andere al in 1552 als wolhandelaar genoemd (4:106v).

Een laatste 16de eeuwse vermelding van de waag dateert uit 1594: omdat Willem Coex de wol van zijn schapen in de Bank van Pelt geschoren en verkocht had zonder deze op *zhere gesworen waege gewaecht* te hebben, eiste de rentmeester wegens smaad aan de heer een (af te kopen) beeweg naar St.-Joost in de Eifel (11:98v).

4. De textielproductie en -handel in de Bank van Pelt

Uiteraard afhankelijk van kwaliteit, soort en breedte wijzen enkele aanduidingen erop dat omstreeks 1545 één el laken iets meer dan een halve gulden kostte, 30 jaar later ruim een gulden en in 1588 26 stuivers. Eén el *couws* laken (voor een broek) werd in 1546 voor 10 stuivers verhandeld (4:5v). De Overpeltse Armentafel betaalde in 1588 voor één el wit laken 36 stuivers en

voor één el blauw laken 42 stuivers; in 1596 voor één el laken 32 stuivers (70).

Pellen Baken verkocht in 1528 acht el laken aan Jan Huben (1:45v), Did Ghebellen in 1532 aan drie inwoners (1:142v) en Heyn Geverts in 1555 eveneens aan drie inwoners (4:178v). Art Valentyns verkocht in 1576 voor 200 gulden laken aan Joest Tielens (7:252v) en Gerardt Schuermans in hetzelfde jaar voor 100 gulden aan Joost, zoon van Symon Alartz (7:255). Dieryck, zoon van Jaspas Everarts, had in 1578 80 gulden schuld van laken en 17 gulden van teergeld bij zijn meester Thys Schuynen (7:296). Meeus Goris, elders genoemd als koper van wol en als lakenverkoper op diverse markten, verkocht in 1588 voor 66 gulden laken aan Gelis Boskens (72:99). Claes Goiens verkocht laken aan Aert der Smeet in 1598 (11:246v), enz.

De vermeldingen van laken en kleding (o.a. ook in boedelbeschrijvingen) en de voorbeelden van lakenverkoop tussen onderdanen onderling zijn legio. Het probleem is evenwel dat we niet kunnen achterhalen of het ingevoerde produkten dan wel werk van eigen makelij betreft. Zelfs uit het bezit van een weefgetouw kunnen we ten hoogste opmaken dat de eigenaar bij gelegenheid laken fabriceerde. Of zijn produktie het eigen en/of plaatselijk verbruik overtrof, weten we alleen als van hem vastgesteld wordt dat hij ook regelmatig weefsels verkocht of voor opdrachtgevers werkte.

De registers van de Schepenbank leren ons weinig over de plaatselijke textielproduktie: over spinnen en vollen (behalve de aanwezigheid van de Overpeltse volmolen) vernemen we niets; de verkoop van een weefgetouw, zoals in 1560 door Tys Bakelmans aan Gheret Schepers (6:92v), attesteerden we slechts een zeldzame keer; geschillen over produktie e.d. vinden we haast niet; personen, aangeduid met een beroepsnaam als *de wever* of *de volder*, zijn zeldzaam, enz. Dit wil zeker niet zeggen dat er geen plaatselijke produktie geweest is. De volmolen had immers een reden van bestaan en bij het hogervermeld laken zit zeker eigen maakwerk. Wel bleef alles beperkt tot huisnijverheid, door de landbouwersgezinnen in de vrije uren uitgeoefend om zichzelf van de benodigdheden te voorzien.

Van de vlagarenverwerking of linnennijverheid vonden we slechts een enkel gegeven. Nelis Smommers van Overpelt leverde in 1579 aan Jan Snyders van Neerpelt 20 pond *cleyn wercken ende vlessche garen tsamen opeen te slaen* (71). Deze had beloofd het garen op touw te zetten en te weven, maar liet het een half jaar liggen en Smommers eiste restitutie van de grondstof (9:48).

---

(70) RAH, Schepenbank Pelt, Losse Stukken, nr. 29 en 31.

(71) *Werc, Wercke*: grove verwarde draden van vlas of hennep die bij het hekelen afvallen, onder meer gebruikt voor kaarsepitten.

In het laatste kwart van de 16de eeuw werden elders lakenstoffen aangekocht. Joost Corstkens alias Raymeeckers kocht in 1574 voor 176 1/2 gulden laken van Paes Scolteten van Maastricht (7:212). Deze groothandelaar uit de Maasstad komen we in de Peltse bronnen veelvuldig tegen. Een inwoner uit Peer verkocht in 1577 twee el laken (7:286). Jan van *Munsteren* verkocht laken in 1578 (7:298). Jacop Hubens, een blauwverver van Maastricht, werd meer dan eens geciteerd, onder andere in 1578 (9:2v). Het konvent van Achel verkocht in 1580 *lynen laken* (9:80). Goirdt Hayghen van Neerpelt, zoon van Mathys Gelis, kocht in 1580 laken en holsblokken van zijn neef Heynke Hayghen, in totaal voor 125 gulden (46:139v). Dezelfde was ook 40 3/4 gulden schuldig voor laken, geleverd door Nys Doelmans van Maastricht (46:152). *Diversche stucken* laken, voor 82 3/4 gulden, werden gekocht door Heyn Boyvoets in 1581 van Peter Tielen van Maastricht (9:110; 10:72v). Peter Gelis alias Broeckmans kocht in 1582 voor 62 gulden laken van Jan van Suetendael van Maastricht (9:149). Goirdt Sroey (Tsroeyen) de oude van Peer verkocht in 1598 laken aan Henrick Geerkens en aan Peter Maes (11:224, 244).

Vermeldenswaard tenslotte is dat Ruyter Arien alias Symons, Pelts koopman van allerlei waren, in 1594 25 3/4 el *lynen doecx* liet weven, niet in zijn geboortestreek maar bij Jan Haecx van Valkenswaard tegen anderhalve stuiver per el (in totaal voor 38 stuivers) (11:82, 85v)! Dit gering loon is allicht toe te schrijven aan de economisch slechte tijden en aan het groot aanbod van werkloze arbeidskrachten.

5. De betekenis

Over de 16de eeuwse textielnijverheid in de Loonse Kempen is zeer weinig bekend, zodat we in afwachting van ander detailonderzoek slechts voorlopige besluiten kunnen trekken. In het algemeen geloven we dat aan de beperkte informatie zeker geen overdreven belang mag gehecht worden. De textielindustrie op het platteland was in die eeuw een huisnijverheid, waarbij de landbouwersgezinnen in de winteravonden in hoofdzaak voor eigen gebruik stoffen vervaardigden. Wat zij eventueel meer produceerden, kwam op de lokale markt terecht. Tot deze activiteit werden zij gedwongen wegens de geringe inkomsten uit hun landbouwbedrijfje en het stelde hen in staat deze hiermee soms aan te vullen.

Ook vóór de 80-jarige oorlog werd weinig of niet voor export gewerkt en, indien dit gebeurde, betrof het meestal productie van zeer grove draden of weefsels. Volgens P. Lindemans werd in de Limburgse Kempen vlas trouwens vooral verbouwd met het oog op het winnen van lijnzaad (72). Niet

---

(72) LINDEMANS, *op. cit.*, dl. 2, p. 219-220.

zonder reden zullen Peerse linnenwevers al in de 15de eeuw hun geboortestreek verlaten hebben. Van Beringen is ons niet meer bekend dan dat er in de late middeleeuwen lakennijverheid aanwezig was. Tot de oprichting van een Overpelts gewandhuis is het zelfs na een 25-jarig voornemen nooit gekomen. Van de (gebrekkige) produktie van netgaren en visnetten, waarvan een controle een kwaliteitsverbetering en dus een (betere) afzet beoogde, bezitten we voor de 16de eeuw alleen de inlichtingen van het charter van 1527. In de Peltse registers vinden we van deze maaksels niet het minste spoor. Handel in garen, zoals Moorsen Pelss van St.-Huibrechts-Lille dreef, zegt op zichzelf niets. Hoe ver strekte zijn handelsgebied: plaatselijk, regionaal of in een wijdere omgeving? Waren de produkten van eigen bodem afkomstig? Uit het bestaan van een volmolen kan men hooguit besluiten dat ter plaatse laken gevold werd, niet dat geëxporteerd werd. Bovendien kan men een volmolen, zoals in Overpelt, als zodanig blijven noemen ook al werd hij (opnieuw) als korenmolen ingericht. Hoewel deze technische innovatie bij de eerste in onze gewesten geïnstalleerd werd, toch was de Overpeltse volmolen, in een gebied van meer dan 2.000 inwoners, geen lang leven beschoren. Zijn oprichting zien we als een poging om de lokale nijverheid te stimuleren, kennelijk zonder veel sukses, want niet de 80-jarige oorlog ontnam hem zijn functie. In hetzelfde licht moeten we ook de Overpeltse jaarmarkten kaderen. Ook zij – zoals elders in de Loonse Kempen detailhandelsmarkten met beperkt-regionaal belang en zonder groothandelsfunctie – moesten de nering en de welvaart van het dorp bevorderen. De lakenhalle had op haar beurt de markten (en allicht de eigen textielwaren) ten goede moeten komen. Dat zij uiteindelijk niet gebouwd werd, bewijst in welke geringe mate textiel vervaardigd werd, hoe weinig nood er aan zulk pand was en hoe beperkt het kommercieel en economisch belang van Overpelt bleef. Oefende de Engelse lakenexport, die alsmaar massaler werd vooral tegen het midden van de 16de eeuw (de Overpeltse volmolen werd toen opgedoekt en de welvaartsbevorderende initiatieven toen genomen), zelfs op de geringe Kempense lakenproduktie een bijkomende nadelige invloed uit? De algemene rem op deze Loons-Kempense nijverheidssector in de (15de-)16de eeuw lijkt ons de expansie van de plattelandsnijverheid in en om Weert.

Zoals deze ook ten koste van Brabantse rurale centra gebeurde (73), zo heeft ons inziens de bloei van de Weertse produktie de Loonse dorpen belemmerd in hun textielactiviteiten. Hoe belangrijker Weert werd en een monopoliepositie uitbouwde van goedkoop laken, hoe kleiner de textielkansen op het platteland in de niet-onmiddellijke omgeving. Op de wekelijkse markt van Bree, een stadje waar toch ook geweven werd, had het Weerts laken groot sukses (74). Wol van Kaulille (en de andere dorpen) werd door

---

(73) SOLLY en THYS, *op. cit.*, p. 40.

(74) MAES, *Bree*, p. 187.

plaatselijke en vreemde wolkopers opgekocht en/of uitgevoerd naar de markt van Weert of van Bree (vanwaar ze allicht ook Weert bereikte). Wij menen dat de belangrijkste bijdrage van de Loonse Kempen in het gehele textielproductieproces gelegen was in de levering van wol. Uit de gegevens van Kaulille blijkt dat tenminste één derde van de gezinnen wol te koop aanbod. Het was één van de weinige grondstoffen die in de Kempen in grotere hoeveelheden te vinden was en die b.v. voor de Weertse vraag zeer geschikt was.

Zeker vanaf 1572, wanneer de eerste gevolgen van de 80-jarige oorlog zich in toenemende mate in de Bank van Pelt en omgeving deden gevoelen, is zelfs de produktie voor eigen behoefte in de dorpen tot een dieptepunt vervallen. Het springt in het oog dat er in het laatste kwart van de 16de eeuw vreemd laken ingevoerd werd en dat – zoals we in een volgend hoofdstuk zullen zien – enkele Peltse handelaars buiten de streek 'vreemd' laken verkochten. Deze stoffen waren vooral afkomstig van Maastricht, een marktstad van grote betekenis voor een ruime omgeving en in vogelvlucht op nagenoeg 45 km van Overpelt gelegen. Dat we deze import in de halve eeuw voordien weinig of niet aantreffen, toont aan dat toen meer zelf voortgebracht werd en misschien zelfs produkten van eigen makelij door teutenhandelaars in den vreemde gevent werden. De oorlogsomstandigheden met zijn enorm grote lasten voor de gezinnen en zijn nefaste gevolgen voor het agrarisch gewin moeten de landbouwers ertoe aangezet hebben meer graan te verbouwen en minder industriële gewassen.

De omschakeling in 1581 van een Overpeltse slagmolen tot korenmolen kan hierdoor verklaard worden. De Kempense boer stond voor het dilemma: hoe groter de armoede, hoe minder hij het zich kon veroorloven om b.v. aan vlasteelt te doen, terwijl buiten-agrarische inkomsten meer dan ooit welkom waren. Veel bewoners van het platteland, waar men technische vaardigheden met betrekking tot de weefnijverheid bezat, vluchtten uit de onmogelijke situatie en weken definitief uit naar het Noorden, waar ze in de genoemde sektor werkgelegenheid vonden.

De Loonse Kempen kende niet één belangrijk handelscentrum, maar verscheidene kleine centra. Tot deze behoorden Hamont en Peer, die doorgingen voor stadjes maar eigenlijk niet veel meer betekenden dan landelijke knooppunten van klein-regionaal belang. Hoe gering b.v. het prestige van Hamont was, moge blijken uit het feit dat niet het stadje zelf, maar het ambt Pelt zich in de Loonse Staten liet vertegenwoordigen (75). Hoewel geen "stad", stond Overpelt op hetzelfde niveau als genoemde centra of bevond dit dorp zich toch op de weg ernaartoe, zeker vóór ca. 1572, een periode van relatieve voorspoed die nadien in het Ancien Régime niet meer geëvenaard werd.

---

(75) J. LYNA, *Geschiedkundig overzicht*, in *De Limburgsche Kempen*, Hasselt, 1936, p. 82.

Tot slot nog een woordje over de verdere evolutie na de eerste helft van de 80-jarige oorlog. In het begin van de 17de eeuw, toen voorlopig het ergste leed geleden was en de oorlogsmoeheid en het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) enige verademing brachten, kwam de lokale nijverheid zoals de textielproductie in zeer beperkte mate terug op gang of werden daartoe althans nieuwe initiatieven genomen. Enkele gegevens lichten ons hierover in. In 1601 werd laken gefabriceerd in Bree (76). In 1602 sloten 10 lakenmakers uit Peer een akkoord met Gerard Willems die er een lakenververij had opgezet (77). In 1610 verleende de prins-bisschop toelating aan Jan Boyvoets om in Neerpelt een volmolen op te richten (78). In 1620 bevestigde hij de Beringse akte van 1527 met betrekking tot het keurrecht van het in de regio vervaardigd netgaren (79). Overpelt maakte de wegen en banen vrij die tijdens de eerste helft van de 80-jarige oorlog vernauwd of toegelegd waren. Na enig uitstel wegens de oorlogssperikelen was in 1607 met het oog op de welvaart een steenweg door het dorp aangelegd. Deze kon er komen dank zij bemoeiingen van A. vanden Steen bij de prins-bisschop, die achterstallige lasten kwijtschold, en dank zij een legaat van Matheus Loukens. Bovendien werd voor de aanpalende eigenaars een reglement ter onderhoud uitgevaardigd. Dit was zeer waarschijnlijk de eerste steenweg in een Loons dorp en eeuwenlang het enige verharde weggedeelte in Overpelt. In 1611 werden er de onderhoudsplichten ten aanzien van de openbare wegen onder de buurtschapbewoners verdeeld (80).

In zijn testament van 1631 liet landbouwer Aert der Smit van het Overpeltse Heesakker (in 1598 al bij een lakenkoop vermeld) zijn zoon Peter de helft van het gereedschap na: *laken, lakengetouwe, alle wolle ... ende die geheel laken persse*. Deze moest 10 jaar samen met zijn moeder *winnen ende verliezen*. De andere broers, die *het lakenambacht sullen begeeren te exerceeren*, mochten het gerei mee gebruiken. Thewis, één van hen, ontving 475 gulden *uyten laken*, zodra hij zou huwen (73:22v-23v). Gerart van Westerhoven kreeg in 1659 20 gulden en 12 gulden verteerkosten om Adriaen *tweven te leeren* en Leonard van Leendt 34 gulden om Lyn de kost te geven en te leren naaien (54:233).

In 1663 verkregen lakenkopers uit Beek, Bree, Hamont, Peer en Pelt van de prins-bisschop toestemming hun laken ook op de lokale markten te brengen. Dit zou op de Weertse produktie een nadelige uitwerking gehad hebben (81). Dergelijke informatie bezitten we helaas niet voor de 16de eeuw.

---

(76) MONNA, *op. cit.*, p. 44.

(77) BUSSELS, *De teuten in de geschiedenis*, p. 172.

(78) REMANS, *Volmolens*, p. 277.

(79) DANIELS, *Deux chartes*, p. 38.

(80) Gemeentehuis Overpelt, Archief, nr. 2, fol. 18-20v, 22-25v, 43v-45.

(81) MONNA, *op. cit.*, p. 44.

Voor zover we weten hielden in de Kempen vooral de Zonhovense activiteiten op het stuk van grove weefsels tot in het begin van de 19de eeuw stand. Gedeeltelijk behorend tot de meer vruchtbare gronden van de Demervallei, was dit dorp in staat uitgebreid hennep te winnen en voor export van afge- werkte produkten te zorgen (82).

IV. LOKALE EN REGIONALE HANDELSAKTIVITEITEN

In de registers van de Schepenbank staan bij allerhande gelegenheden waren van diverse aard vermeld. Volgende vragen kunnen bij een aantal van hen niet beantwoord worden: werden de goederen in het dorp vervaardigd of voortgebracht, of werden ze voor plaatselijk gebruik ingevoerd; waren er bestemd om door handelaars buiten de direkte omgeving te worden verkocht, b.v. op allerhande jaar- of weekmarkten? Behalve het plaatselijk verhandeld vee (schapen, ossen, varkens, koeien en paarden) ontmoetten we regelmatig de verkoop van wol, laken, kleding, ketels en andere huisraadartikelen, vlas, rogge, bier, vlees en andere voedingswaren. Uiteraard werden deze artikelen in overgrote meerderheid door inwoners zelf gebruikt of verbruikt. De alleszins geringe omvang van de in- of uitgevoerde produkten kennen we niet. Slechts om bepaalde of toevallige redenen werden ze in de bronnen vermeld. Grote en kleine hoeveelheden of bedragen wisselen elkaar af; uit sommige periodes bezitten we geen gegevens, enz. Enkele waren werden van dezelfde leveranciers afgenomen, zoals mout, één van de belangrijkste importartikelen, voor plaatselijk gebruik steeds bij Maaseikse "melters" gekocht. Ze werden dikwijls door dezelfde inwoners (vrachtrijders/handelaars) gehaald, b.v. door Ant. Kenens of Mathys Weuten tegen het einde van de 16de eeuw.

Om een idee te geven van wat ter plaatse verhandeld of uit de regio in de vier dorpen ingevoerd werd, laten we hieronder een lijst volgen van een aantal konsumptie- en andere goederen, die we elders nagenoeg nog niet vermeld hebben.

- *wolle vellen*, 1526 (1:5v)
- *cremeryen*, voor vijf gulden verkocht door Symon Gentis, 1527 (1:18v)
- een kar kalk, vlees en haver; een kar kazen, 1531 (1:97, 117v)
- huiden en ander komenschap, 1533 (1:170v)
- een ton haring en een vierde zak zout, 1534 (1:172, 184v)
- 20 kalfsvellen, 1536 (3:39)
- 18 stuks *pensers* (= worsten) tegen anderhalve stuiver het stuk, 1538 (3:73v)

---

(82) MOLEMANS en MERTENS, *Zonhoven*, p. 194-196.

- 16 schaapsvellen tegen drie stuivers het stuk; vaten en kruiken, 1540 (3:112v, 114v)
- 13 pond *canops* (= hennep), 1543 (3:184)
- 100 pond ijzer voor de smid, 1544 (3:209v)
- een kalfsvel voor anderhalve gulden, 1545 (3:223)
- een ton zeep voor zes en een halve gulden, ca. 1545 (5:29v)
- manden en korven, 1549 (4:53v)
- leer, voor 27 1/2 gulden verkocht door Adriaen Poelmans, 1552 (4:95)
- waren, verkocht door Daem van Harsel, 1552 (4:95v)
- vlees en *pensen* (= worsten) en twee tonnen honig, 1553 (4:122, 138)
- hoenderen, voor zeven gulden, 1554 (4:162)
- *kernyp* (= hennep), voor 19 gulden 4 stuivers; een haan, 1555 (4:190v, 201)
- mout, 1556 (4:232)
- *salt ende zofferaen* (= zout en saffraan), vermeld bij een uitvaart, 1558 (43:193)
- bijen, voor 38 gulden, 1562 (6:137v)
- garen, 70 pond, 1563 (6:144, 169)
- mout, in Maaseik, 1565 (7:11v, 44v)
- kolen en *beet* (= biet), 1567 (44:124v)
- *haenen* en *capoenen* (= gesneden hanen), 1572 (7:179v)
- 13 tonnen bier, verkocht aan Rut Rutten alias van Kets, een wolkoper uit Kl.-Brogel, door Simon Gielkens van Weert, 1572 (7:188)
- zes schaapsvellen tegen zes stuivers het stuk, 1573 (7:200)
- *hoilblock* (= holsblokken, klompen), voor 72 gulden verkocht door Theeus Maes aan Thys Stalmans, 1576 (7:254)
- *clompen*, voor 25 gulden, 1576 (7:257v)
- veldhoenderen, in Kaulille gepacht, 1577 (7:276v)
- vlas, voor 70 gulden verkocht door Lenart Corstkens van Achel aan Dieryck Neels alias den Decker, 1577 (7:284v)
- 34 bijenkorven, tegen 33 stuivers het stuk verkocht door Tiel Coppens aan Adriaen Poelmans, (cf. anno 1552), 1577 (7:285v)
- spek, boter en andere waren, 1579 (9:35)
- laken en *blocken* (= klompen), wol en vlas, 1580 (46:139v-140, 160)
- wijn en buskruit, geleverd door schout Frans Scheelen, 1580 (9:41v)
- *diverssche specerye van genckbaer noot bescaten ende ander ware; elders: diverssche crameryen ende cruyden van ganckbaer muscaten ende meer andere*, voor 41 gulden verkocht door Simon Hollen aan Heyn Scuermans, 1580 (9:65v, 110)
- 581 pond boter (!) tegen 17 gulden per 100 pond en het vat zelf tegen drie gulden, verkocht door Thonis Moors aan Dieryck Celen, 1580 (9:67v)
- gelooid leer, voor 80 gulden verkocht door Peter Bonen van Bocholt aan schoenmaker Heyn Scoenmakers, 1580 (9:67v, 173)
- zout en zeep voor bijna vijf gulden verkocht door Hendryck Pouls aan Adriaen Poelmans (cf. anno 1577), 1580 (9:76)
- een *dosyn sye knopen*, voor vier en een halve gulden, 1580 (9:94)

- mout, verkocht door Hendryck Beelen, melter van Maaseik, aan Adriaen Symons, 1588 (72:94v)
- wol, voor ca. 50 gulden verkocht door Vreys Hollen van Achel aan Meeus Goris, 1588 (10:149)
- zes zakken smout, verkocht door Thomas der Wever aan Gerardt Strodec- kers, 1589 (10:170v)
- *hoppe*, voor 36 1/2 gulden gekocht door Ruyter Arien (= Adriaen Symons; cf. anno 1588), 1591 (11:265)
- *geloeyden leder offt vellen*, voor 46 gulden door Jan Noykens verkocht aan Lemmen Reynen, 1593 (11:42)
- *buscruyt ende andere ware*, geleverd door Ant. Kenens aan Jan Moons, 1593 (11:64v)
- wild van de grondheer, door een stroper gevangen met strikken en andere instrumenten, als konijnen, hazen, patrijzen e.d. aan inwoners en *cremers* verkocht, 1594 (11:73)
- mout, verkocht door Reyner Vosbergen van Maaseik voor 224 gulden aan Mathys Weuten alias van Pelt, voor 181 1/2 en 155 gulden aan Nys Rolers, 1595/1598 (11:138v, 183, 231v)
- koren, boekweit en mout, 1595 (11:142v)
- waren, gehaald voor diverse inwoners en geleverd door Ant. kenens, 1596 (11:183v)
- leer, voor 41 gulden verkocht door Heyn van Leend aan Hen Geuckens, 1596 (11:184v)
- *broeyen* (= broden), verkocht door A. Kenens en zijn *metgeselle* Jan Leen alias inde Straet aan Lenart Jannes, 1597 (11:215)
- tarwe en ossen, verkocht door Reyner Vosbergen (cf. anno 1595) aan Lenart Nyssen, 1598 (11:234)
- 200 karpers, van rentmeester A. vanden Steen, 1599 (11:248v)
- *Bieren*, 1600 (11:280v)

We vonden verder nog een aantal steden of stadjes, die met handelsdoelein- den door inwoners van de Bank van Pelt werden bezocht. Zo werd onder meer gekocht in Diest, erwten, 1528 (1:45); Weert en Antwerpen, 1530 (1:75, 81); Maastricht, een ton zeep, 1545 (5:29v); Tongeren, 1553 (4:135); Bree en Weert, 1575 (46:20v); Hasselt, leer, 1584 (9:213v); Maaseik, mout, 1591 (10:245v). Er werd nog verkocht in Maaseik, honig, 1565 (6:180); Herentals, 1593 (11:37v); Antwerpen, 1595 (11:114). Of verhandeld in Beringen (markt), 1582 (8:92); in Luik en Brabant, 1596 (11:163v), enz. Het ging in de plaats en, waarbij het handelsprodukt niet bekend is, zeer waarschijnlijk om vee (zie verder). In andere gevallen, waarbij het voorwerp van de handel wel bekend is, is het niet uitgesloten dat we eveneens met veehandel of met vrachtvervoer te doen hebben. Beide gingen wel eens gepaard met bijkom- stige handelsactiviteiten: bij de aanvang van hun reis konden deze hande- laars, teuten of vrachtrijders immers waren van eigen bodem meenemen of

als retourvracht b.v. zout, ketels, specerijen of zoals in 1597 brood uit andere oorden meebrengen.

Handelaars uit plaatsen verder dan de nabije omgeving ontmoetten we eveneens. De vraag is of zij de Bank van Pelt bezochten dan wel of Peltenaars hen in den vreemde opzochten. Zo werden onder meer genoemd:

Gruitrode, een lakenkoper, 1530 (1:89)

Opglabbeek, een olieslager, verkocht rogge, 1531 (1:117)

... *die van Over Mase*, 1540 (3:113)

Lier, een verkoper, 1573 (7:194)

St.-Truiden, een verkoper, 1576 (7:262)

Maastricht, een handelaar, 1582 (9:173)

Maastricht, 1585 (47:78)

's Hertogenbosch, 1592 (11:11v)

Maastricht, 1594 (11:93)

Maaseik, mout, laken, tarwe en waren, 1597/1599 (11:208,209v, 270).

De inlichtingen uit het volgend hoofdstuk geven alle aanleiding om aan te nemen dat inwoners van de Bank van Pelt met deze plaatsen of personen in contact traden en niet omgekeerd.

De hoger opgesomde lijst van waren bevat zeker produkten die door inwoners ook buiten het dorp verkocht werden, onder meer voedingswaren. In 1557 werd b.v. honig uit de Bank van Pelt verkocht in Hasselt (6:39v), in 1565 in Maaseik. In het huwelijkskontraat van meester Ghielis Scoiffkens, zoon van Jan (afkomstig van Peer), en Alit Ghysen, weduwe van A. vanden Steen, was in 1573 sprake van *gelt, wyn ende voirts tgeens sy inder commenscappe ende handelinghen van greyn (= graan), wol ende andere waren sullen hebben* (46:118). Jan Duffels verkocht in 1576 voor 31 stuivers *hair* (= vrouwenhaar) aan Aert Willekens (7:272). Thomas Maes alias Woyten van Overpelt en Heyn Boskens stonden in 1584 samen in "komenschap". De laatste bracht hiervoor 116 gulden als kapitaal in. Zij kochten en verkochten leer en dergelijke "tot gelijk profijt en verlies" (9:210). Maes handelde tijdens zijn leven ook in schapen, had een steenoven opgericht en voerde in 1586 graan uit naar Brabant. In 1582 had hij Adriaen Alarts onderricht gegeven in de *Fransoise spraeck so veel in hem ware* (9:148v; 10:44). Tegen het einde van de eeuw had hij het tot welstand gebracht en zich als ketelboeter in Halle gevestigd.

Maes Thonis en zijn gezelschap Nys Rolers verkochten in 1590 aan Hendryck Lappen en zijn gezelschap Jan Bancken, beiden van Bree, 90 stuks grote en kleine *beeste vellekens* (onder meer één varkensvel) voor de som van 72 gulden, te betalen bij levering. De kalfsvellen beliepen 33/4 stuivers het stuk. De kopers werden voor de keus gesteld de waar dringend te komen afhalen (vóór eventueel bederf) of de overeengekomen transactie nietig te verkla-

ren. De verkoop was nochtans gebeurd "tusschen loven ende bieden" in de herberg van A. Hollen (10:196v).

Peter Lanen, omstreeks 1596 overleden, had in 1594 in Maaseik 27 stuks leer verkocht voor 141 gulden, in Hasselt 22 stuks voor 110 gulden en in Bree 8 stuks voor 24 gulden (48:5v e.v.).

Deze gegevens tonen aan dat enkelen handelden in wol, graan, dierehuiden, leer en zelfs vrouwenhaar (voor pruiken). Van dit laatste maakten teuten uit de omgeving een belangrijk handelsobject.

Iemand als Thomas Maes beperkte zich niet tot één produkt, maar hield zich met van alles bezig. Het mondjevol Frans dat hij kende, wijst erop dat hij – als teutenhandelaar – Waalse of andere Franstalige gewesten aandeed en dat zijn leerling dit ook beoogde.

Vooraf de schapen en runderen, wol en textielstoffen, allerlei voedingswaren als honig, gebruiksvoorwerpen als aardewerk, al dan niet bewerkte dierehuiden, enz. waren in meer of mindere mate produkten van eigen bodem. Ze konden gebeurlijk in de regionale handel gebracht worden. Dit bleef echter, op wol, huiden en vee na, qua omvang zeer beperkt. De invoer uit steden in de regio betreft vooral levensnoodzakelijke goederen. Waren uit verder gelegen streken of steden (als Antwerpen) werden in kleine hoeveelheden meegebracht door vee- en teutenhandelaars of door vrachtrijders.

V. DE VEE- EN TEUTENHANDEL

In de Bank van Pelt legden de landbouwers en hun zonen zich in de 16de eeuw eerder toe op vee- en teutenhandel dan op landelijke nijverheid. Achtereenvolgens behandelen we de in- en verkoop van slachtvee (vooral varkens en ossen), het ambulante dierenlubben en ketellappen, het markten en venten met allerlei waren... in één woord: de teuterij. Vooraf merken we nog op dat de Peltse veehandel voor een groot deel teutenhandel betrof.

1. De handel in slachtvee

a. Handel in varkens, schapen, paarden, koeien en ossen

Maes Jaspar van Zonhoven vorderde in 1533 op basis van een *hantscryffte ende rekenscappe* van Peter Yeven van Pelt de helft van 149 Philipsgulden (1 Philipsgulden = 25 stuivers Brabants) voor de ossen, *die sy tsamen int lant gecocht ende gehaelt hebben* (1:170). Jacob Sommans had in 1534 eveneens geld te goed van Jan Schryvarts in verband met *ossen ende comenscappen die hy met den anderen gehadt heeft*. Bij de koophandel hadden zij *tsamen aen een taeffel ... geseten daer die coepman aenginck, ende als sy dat gelt hadde dan solden sy gelyck deelen* (1:180v). Peter die Brouwer en Jacop vanden Wyer

werkten in 1536 samen door ossen *te copen ende tsamen te winnen ende verliezen* (3:28). Dirk Joesten diende in 1548 tegen Heyn Stalmans een klacht in om een som van 71 gulden, afkomstig van ossen, schapen en andere beesten (4:36). De Overpeltenaars Symon Deckers en Willem Pallens (= Palmen) handelden in deze periode in paarden (3:196, 201v).

Een vijftal Overpeltenaars met naam bekend kochten en verkochten in het tweede kwart van de 16de eeuw schapen op de markt van Geel (83).

Jan Jannis, Hen Knuysen en Hen aen ghen Brugghe c.s. hadden in 1554 in Tongeren een gezamenlijke schuld gemaakt bij de aankoop van varkens (5:78v). In zijn testament van 1555 liet veehandelaar Meuws Meuws diverse handelsschulden en -tegoeden na (43:89). Henryck Baken kocht in Schaffen in 1556 ca. 44 schapen tegen 13 stuivers het stuk (5:109v). Heyn Claes alias Goess vertoefde in 1557 om onbekende redenen in Duitsland. Elders werd hij echter vermeld bij een verkoop van 20 ossen, in samenwerking met Jan Kenens die voor hem geld naar 's Hertogenbosch had gebracht (6:24, 155v). Peter Didden, Dirck Boskens en Wouter Coex dreven in 1565 samen handel *zoo van vetten beesten uuyt ende inne te copen* (7:12v). Thys Scouwen, *knaep ende knecht* van Jan Jannis, had in 1570 varkens en andere beesten van zijn meester verkocht zonder deze het geld uit te keren (7:124v).

In aanwezigheid van beestenkoopman Gheret Fyen verkocht Thys Woyten alias Plas in 1571 in Oosterhout – *op syn Roomsche reyse* – 39 varkens voor 88 gulden aan Heyn Dierycx alias van Leendt. Hij verlangde een borg tot na afloop van de reis (7:195; 8:47). Jacob Coecx, elders genoemd als veehandelaar, ondernam in 1572 een reis naar Keulen, waarvoor hij zijn (met pokken aangetaste) schapen verkocht (8:41v, 43v-44). Peter Didden (alias Bruynen) van Neerpelt werd in 1574 ziek in Keulen, waar ook zijn *gesellen* verbleven (45:226-227).

Tussen Simon Hollen en Houb Woyten brak in 1572 in de Brusselse herberg *Inden groenen Scill* een heftig geschil uit, waarvan Dieryck Tielkens, Aert Broeckmans, Gheret en Heyn Fyen konden getuigen (8:46). Zij waren allen veehandelaars.

Jan Bies en Peter Truyen dreven in 1573 *commenschappen* in ossen en andere beesten (7:209v). In 1575 was er sprake van *allen commenschap die zy (= Jan Jannis en Pouls Bies) tsamen dit jaer voorleden gehanteert ende omme-geslaghen hebben* (7:238v). Voor beide kompagnons had Dieryck Goessens in 1574 ossen naar Lier gedreven (7:250v). Jan Bies was in 1576 hun vennoot, met name in de *coempscappe* van ossen die zij samen kochten en verkochten

---

(83) Gemeentehuis Overpelt, Archief, *Vermeent ende recht*, passim.
Zie ook onze volgende bijdrage over de vrachtrijders.

tot hunder alle profyt ende onprofyt (7:253). In hetzelfde jaar had deze ook met Heyn Feyen als kompagnon ossen verhandeld (7:257v).

Op vrijdag vóór Palmzondag 1576 was tussen handelaars, onder wie beestenkooplui, uit de dorpen van Overpelt en omgeving ruzie ontstaan om een tekort aan bedden in het huis van een Geelse koperslager. Aanwezige marktbezoekers waren onder andere Lenart Goesen, Gosen Vreysen van Eksel, Jan Godwaytz en Ariaen Goyvers van Neerpelt, Heyn Weuten van Kaulille, Thys Wouters en gezellen, Peter en Lenart Neelkens en gezellen, Art Valentyns en Houb Boskens. Voordien was bij een bezoek aan de Lommelse markt al getwist tussen de kooplui, gegroepeerd per dorp (8:53-55).

Jan Tsartogen van Neerpelt had in 1577 samen met Jan Knuysen in *vercken ende beesten* gehandeld. Hij eiste een rechtvaardige afrekening van inkomsten, uitgaven en *borscappe*, liever dan 500 gulden. Knuysen bracht twee maanden later 100 gulden in voor de rekening van hun activiteiten *binnen corten daghen gedaen* (7:291, 294v), d.i. na de zomer.

Heyn Fyen, zijn neef Peter Bruynen en Jan Bies waren in *een commescap* geweest en hielden in 1577 onderling afrekening van koeien die lange tijd voordien verhandeld waren (8:56).

In 1578 troffen we volgende ingezetenen – al dan niet kompagnons – als veekooplieden aan in plaatsen als Budel (N.-Brabant), Gent, Hoogstraten, Leuven en Turnhout: Jan Bies, Simon Deckers, Dieryck Goessen, Simon Hollen, Peter Moens, alsook Heyn Feyen (alias Plas), Aert Jans en Peter Truyen (9:6-7, 10v-11). De laatste drie hadden in hetzelfde jaar *tsamenderhant* van drie inwoners van Deventer in Overijssel op krediet 60 ossen, een paard en een koe gekocht voor 2.220 gulden ! Peter Brugmans van Neerpelt, in deze periode naar Amsterdam geëmigreerd waar hij een kapitaalkrchtig lakenkoopman werd, stelde zich hierbij borg. Later moest hij dit enorm bedrag en een schadevergoeding van 30 gulden betalen en eiste hij van zijn streekgenoten restitutie. Bij zijn overlijden in 1579 was Heyn Feyen, die onder meer in Bree, Lier en op de markt van Gruitrode vee had verhandeld, nog steeds ca. 730 gulden schuldig aan Brugmans (9:13v, 26v-27). In 1579 had Dieryck Tielkens voor Theeus Maes schapen naar Holland gedreven (9:38).

Van de genoemde Aert Jannis, onder meer vergezeld door ossedrijver Jan Corstens, werden in 1579 (vóór Pasen) tussen Lier en Antwerpen nabij Duffel 36 ossen afgenomen door soldaten van kapitein Egmont Bisschop. De beesten werden naar het leger in Rumst gevoerd. Enkele werden aangeslagen, de andere aan de kapitein geleverd. De soldaten werden voor deze daad in hechtenis genomen en de kapitein beloofde de ossen terug te bezorgen. Volgens het getuigenis van Simon Hollen kwam de kapitein hem in de *Roscamp* op de Antwerpse Paardenmarkt meedelen dat hij 's woensdags negen buitgemaakte ossen ter markt zou brengen. Hij bood ze Hollen te koop aan,

maar deze weigerde omdat de ossen wederrechtelijk van Aert Janss van Overpelt afhandig gemaakt waren (8:66).

Aert Otten van Neerpelt vormde met Jan Teeukens, Alard Cluters en Jan van Leendt, zijn zwager, een compagnie. Alle vier hadden zij veel schulden, onder meer 332 1/2 gulden in de omliggende dorpen, waarvoor schapen en andere beesten verkocht moesten worden, *die alwyl by Poul Bies in Hollant in die weyde gaen ende bestaet (= geplaatst) synde* (72:2v). Uit zijn testament van 1579 blijkt dat Mathys Stalmans van Overpelt handel dreef in koeien, ossen en schapen. Hij had belangrijke schulden gemaakt in Oosterwijk, Beerse en Wijchmaal en *bij den blockmaker inden Peel* (72:4v-6v). Gerard Fyen liet bij zijn overlijden in 1580 schulden na in Diest. Samen met Vreys Engelsmans had hij *in handeling van vette beesten* gestaan, onder meer in Bree (9:49).

De al meer geciteerde Simon Hollen had ossen gekocht in Houthalen om ze in Mechelen te verkopen, waar Aert Broeckmans in 1580 nog een tegoed van Hollen moest ophalen (9:54). Hij gaf in hetzelfde jaar volmacht aan Bastiaen, zoon van Goirt Meeus (+) en woonachtig in Gorkum (= Gorinchem), aan Wauter Jans van Gorkum, aan Heeze, woonachtig buiten Gorkum, en aan Hans Sutrix, geboortig van Aarschot, om de tegoeden van Pouls Bies aldaar te ontvangen (9:60). Wouter Woyten, overleden "ergens in Holland", had daar nog een tegoed van 200 à 300 gulden. Vreys Engelsmans, die in de streek verbleef, haalde het geld op dat in 1580 opgeëist werd door Houb Woyten en Lenart Plas, broers van de overledene (9:50v, 52). Gelis Boskens van Neerpelt, die ook met betrekking tot lakenhandel werd genoemd, was op 1 oktober 1582 getuige van de ruzie tussen veehandelaars Pouls Bies en Heynke Smeets vóór de stadspoort van Mechelen. In 1584 moest hij, *reysende nae Hollant*, voor Jan Tsartoghen contact opnemen met deze Pouls Bies (8:120, 126v). In 1594 stond hij met een inwoner van Iitteren (Ned.-Limburg) in transactie. De afrekening vond plaats in de heide tussen Genk en Peer (11:104v).

Theeus Loemans, Adriaen Ieven, Simon Hollen en Goirdt Jannis handelden in 1582 *tot profyt ende onprofyt* samen in beesten (9:159). Jan Knuysen van Overpelt had bij zijn overlijden in 1584 in verscheidene Loonse en Noord-Brabantse dorpen (Achel, Beek, Bocholt, Genk, Neerpelt, Reppel, Waterschei, Borkel, Diessen, Duizel en Lommel) en in Hasselt en Tongeren schulden en tegoeden van ossen en wol. In Genk had hij nog beesten in de weide staan: drie koeien, twee ossen, een stier en een vaars. Jan in die Straet was zijn kompanjon geweest en Heyn en Theeusen zijn knechten (72:45).

In 1589 richtte de weduwe van Simon Hollen van Neerpelt een supplicatie tot de Schepenbank. Simon bezat vele gronden en had onder andere met Dieryck Deckers meer dan 10 jaar handel gedreven in ossen, paarden, schapen e.d.. Hij had voor grote sommen gekocht en verkocht, maar wegens

de oorlog grote schade geleden. Zo was hij in diverse Brabantse steden door Spaanse soldaten van een groot aantal ossen beroofd en nooit vergoed. In 1583-1584 moest hij zoals andere inwoners naar Peer vluchten, was er ziek geworden en gestorven. De woning van de weduwe was in 1587 afgebrand. Simon had vele schulden nagelaten, onder meer in Bree, Diest en Heusden. In Maaseik en Meeuwen had hij mout gekocht. Ook waren er tegoeden van ossen, *in tland hangende*, maar de weduwe kende geen bedragen (72:71v-73v). Jan in gheen Straet, die we eerder als wolverkoper noemde, beurde in 1585 in naam van Dieryck Deckers in Tongeren een bedrag van 64 gulden, afkomstig van vette ossen. Zelf verkocht hij varkens en andere beesten aan Dieryck Tielkens (10:20). Jan Vos (+) van Lommel, Heyn Knuyssen, Aert Valentyns en Lenart Plas hadden in 1585 samen een koophandel van beesten en waren *gedaen, gehandelt ende gehanteert*. Handelswinsten en -verliezen werden gelijk verdeeld. Liske Vos, de weduwe, verkoos een eerlijke afrekening boven de uitbetaling van 1.000 gulden (10:22v), een stereotiepe formulering die we wel meer vinden maar zelden met zulk (naar ons gevoelen sterk overdreven) hoog bedrag. Peter Praets en Simon Goris stonden in 1586 samen in komenschap van paarden, ossen en andere koopwaar (10:49). Gerardt Strodeckers c.s. had in 1587 zijn ossen aan ruiters verloren. Poul Daems moest zijn aandeel in het verlies vereffenen (10:104).

In zijn testament van 1594 liet Houb Hollen schulden en bezittingen na. Hij had met Jan Leen in de Straet en anderen varkens en ossen verhandeld (72:95). Goessen Baten en Aert van Elecom waren in 1594 *gesellen ende in eender comenschap staende*. Ze verkochten b.v. paarden aan Corst Gysels (11:102, 124v). Aryen Yeven en Meeus Goris dreven handel in ossen, laken en andere waar in 1597 (11:197).

Bij zijn overlijden in 1608 liet de eerder genoemde Hendryck Knuyssen van Overpelt schulden na in Attenhoven (Luik), Bocholt, Eksel, Hechtel, Koersel, Kortessem, Sint-Truiden en Tongeren, alsook in Leuven. Tegoeden moesten nog geïnd worden bij inwoners van Alleur en elders in de omgeving van Luik, in Brussel, Hasselt, Leuven, Tilburg en in zijn geboortestreek (72:164-168).

b. Plaatsen van handel

Op volgende plaatsen werd door inwoners van de Bank van Pelt vechandel gedreven, doorgaans met betrekking tot ossen of 'vette beesten' (tenzij anders vermeld).

Handel in/met

- Geel (markt), schapen, tweede kwart van de 16de eeuw
- een Meeuwenaar, 1555 (43:89)

- 's Hertogenbosch en Duitsland (?), 1557 (6:24, 155 v)
- Oosterhout, 39 varkens, 1571 (7:195; 8:47)
- Brussel, 1572 (8:46)
- Keulen (?), 1572 (8:41v, 43v)
- Helchteren (zomermarkt), paard, 1574 (8:52)
- Geel (palmmarkt) en Lommel, 1576 (8:53-55)
- Leuven, Gent, Budel (markt), Turnhout en Hoogstraten, 1578 (9:6-11)
- Lier, Bree en Gruitrode (markt), 1579 (9:27)
- Holland, 1579 (72:2v)
- Antwerpen, 1580 en 1581 (9:50, 104)
- Houthalen, schapen en ossen, 1581 (8:79v)
- Mechelen, 1582 (8:120)
- Holland, 1584 (8:126v)
- Loonse en Noord-Brabantse plattelandsdorpen, Hasselt en Tongeren, 1584 (72:45)
- Bree, Diest, Heusden en "in 't land", vóór 1584 (72:71v-73v)
- een inwoner van Beringen, schapen en andere beesten, 1597 (11:213v)
- het Loonse, het Luikse, Leuven en Tilburg, vóór 1608 (72:164-168)

Gekocht werd in/van

- 's Hertogenbosch, runderen, 1531 (1:104v)
- ... *int lant*, 1533 (1:170)
- een inwoner van Arendonk, 85 schapen tegen 22 1/2 stuivers het stuk, 1545 (3:236v)
- het Brusselse, 1545 (5:26)
- Bree, 1553 (4:123v)
- Tongeren, varkens, 1554 (5:78v)
- Diest, schapen, 1556 (4:228)
- Schaffen, ca. 44 schapen, 1556 (5:109v)
- Antwerpen, een os, 1562 (6:123v)
- Maastricht, een os, 1563 (6:149v)
- een inwoner van Beverlo, 33 schapen tegen 42 stuivers het stuk, 1565 (7:6v)
- een Opplabbekenaar, schapen, 1565 (7:21)
- Beverlo (paardenmarkt na Pasen), 1566 (7:39)
- Haspengouw - streek van Tienen, 1572 (8:42-43)
- een Balenaar, 1575 (7:244v)
- een Genkenaar, 1575 (7:250v)
- Peer, schapen, 1575 (46:19v-20v)
- Tongelre (Eindhoven), 1577 (7:278)
- Beringen (markt), 1577 (7:290v; 8:56)
- drie inwoners van Deventer, 60 ossen, een paard en een koe voor 2.220 gulden, 1578 (9:13v)
- een inwoner van Beverlo, 1578 (9:15v)
- Oosterwijk, Beerse, De Peel (N.-Br./Ned.-Limb.), 1579 (72:4v-6v)
- Diest, 1580 (9:49)

- Bree, 1580 (9:49v)
- een Opplabbekenaar, 1580 (9:50; 46:153)
- Houthalen, 1580 (9:54)
- Bree (markt), een koe, 1580 (8:61v, 62)
- Peer (markt), 1581 (8:67)
- een inwoner van Peer, schapen, 1582 (9:141)
- een inwoner van Borkel (Valkenswaard), schapen, 1582 (9:146)
- Tongeren, 1585 (10:39v)
- een inwoner van Grathem (Ned.-Limb.), 1593 (11:50v)
- een inwoner van Eel (Ned.-Limb.), 1593 (11:58)
- een Meeuenaar, 1594 (11:98)
- een inwoner van Grote-Brogel, koeien en ossen, 1595 (11:139v)
- een Meeuenaar, 1598 (11:221v)
- een inwoner van Luiksgestel, 1598 (11:239, 244v)
- een inwoner van *Neer Roy*, 1599 (11:254v)

Verkocht werd in/aan

- Gruitrode (markt), twee stieren, 1547 (4:21)
- Geel (markt), schapen, 1558 (5:128)
- Lier, 1574 (7:250v)
- een inwoner van Beverlo, paarden, 1576 (7:251)
- (Lier)/Antwerpen, 36 ossen, 1579 (8:66)
- een inwoner van Tongeren, een paard, 1580 (72:14v-15)
- Mechelen, 1580 (9:54)
- Diest, 1580 (9:54v)
- Holland/Gorkum (Z.-Holland), 1580 (9:50v, 52, 60)
- Tongeren, 1585 (10:20)
- Antwerpen, 1585 (10:32v)
- een inwoner van Ellikom (Meeuwen), 1593 (11:55)
- Antwerpen, 1593 (11:64)
- Nederweert, 1599 (11:264)

c. *Veelubbers*

Tyske Tys had in 1558 12 gulden beloofd aan A. Jans (x Dinghen Smolders), opdat deze hem *soude leeren verken ende anderen beesten snyden* (6:60v).

Vreys Ariaens had in 1573 Heyn Dierycx aangenomen om hem op heel korte tijd, te weten binnen 10 dagen, *vercken ende ander beesten te leren snyden*. Hij zou hem zelfs onderrichten in wat hijzelf nooit van iemand geleerd had! *Soe langhe Heyn met hem gaen soude*, zou deze voor zijn eigen kost instaan. Heyn beloofde nagenoeg 11 gulden te betalen en ging omstreeks Pasen inderdaad 10 dagen mee. Hij mocht van zijn meester echter niet zelf het mes hanteren en diende daarom klacht in bij de Schepenbank (7:197; 8:47v).

Jan, de zoon van Oeyke Tsartoghen, verkocht Peter Hollen in 1574 een

varken dat *vers gesneden was voor dry gulden VII stuivers*. Jan had verzekerd dat het varken de ingreep zou overleven, maar 10 dagen later stierf het (7:214).

Het *ambacht van vercken ... te snyden* (1573) was één van de typische stielen die teuten eeuwenlang uitoefenden. Slechts enkelen van deze ambachtslui vonden we in de tweede helft van de 16de eeuw vermeld. Dit is niet abnormaal, omdat het beroep normaliter tegen kontante vergoeding en voornamelijk in den vreemde werd uitgeoefend. Bovendien verhandelden zij geen waren waarover geprocedeerd kon worden. Het eerste voorbeeld toont aan dat ook dit vak, zoals elk ander, tegen betaling (12 gulden) aangeleerd werd, naar onze stellige overtuiging om het ambulant uit te oefenen. Het is immers weinig waarschijnlijk dat één of enkele dierenlubbers in één dorp hun broodwinning zouden kunnen vinden, zeker niet in een Loons-Kempense gemeente. Het tweede voorbeeld betreft duidelijk een snijder die ambuleerde en een knecht onder 'leerkontrakt' met zich meenam. De zeer korte duur van de opleiding en de datum van vertrek, bij het begin van de lente, vallen op. Zo goed als zeker trok in voornoemd geval de meester na die 10 dagen alleen verder. Uit het incidentje in het derde voorbeeld blijken de risico's van het vak. De latere lubbers zouden zowat als veeartsen opgetreden zijn. Mogelijk was dit ook in de 16de eeuw het geval. Het zou een verklaring kunnen zijn voor de kennis die de selfmade man V. Ariaens zou doorgeven. Het was tenslotte logisch dat er zich in veel gevallen een lubber onder de veeteuten bevond (of zich met hen op reis begaf). Zij handelden immers in vette beesten en beiden richtten ze zich naar dezelfde klanten op het platteland.

d. Besluit

Opmerkelijk is het groot aantal veekooplui uit de Bank van Pelt (en omgeving) die buiten hun geboortestreek vee kochten en verkochten. De teelt en handel in schapen waren voor de Kempen niet ongewoon; van de handel in koeien en paarden maar vooral in varkens en ossen als slachtvee was er tot op heden zo goed als niets bekend. De veehandelaars vinden we reeds in de oudste archieven van Pelt en het lijdt voor ons geen twijfel dat deze handelspraktijken in de Kempen hun oorsprong tenminste in de late 15de eeuw vinden. Volgens Lindemans werden Kempense ossen al in de middeleeuwen verhandeld. Afdankte werkossen werden er door vetweiders opgekocht en konden op goede weiden (die in de Kempen zelf niet aanwezig waren) op korte tijd vetgemest worden. Zo kocht de abdij van Ninove b.v. in 1476 13 Kempense ossen voor haar neerhof. Vanaf de 16de eeuw gebeurde dit mesten op bemerkenswaardige schaal, later ook in stallen van jeneverstokers (84). Behalve de afdankte trekossen zullen de kleine boeren bij ge-

---

(84) LINDEMANS, *op. cit.*, dl. 2, p. 335 en 432-435.

brek aan voldoende veevoeder vooral ook een deel van de beesten, die ze niet konden laten overwinteren of niet voor eigen slacht in november hielden, op de markt of aan opkopers van de hand gedaan hebben. De kleine aantallen, die de veeteuten uit de vele dorpen meebrachten, wijzen in die richting.

Ook het Maasland dreef in de middeleeuwen handel in ossen als slachtvee. Dit werd voor een belangrijk deel aangevoerd uit Friesland en de IJsselstreek, waar vetweiderij bedreven werd, en geëxporteerd naar Limburg, Brabant en zelfs Vlaanderen. De handel concentreerde zich ook op de Nederrijn (85). In de 16de eeuw – met zijn groeiende bevolking en toenemende tewerkstelling in de niet-agrarische sektor – stimuleerde de uitbreiding van de vleesconsumptie de opkomst van de slachtveefokkerij en de rundveehandel over lange afstand. Hongarije, Walachije en Polen legden zich hierop toe en bevoorraadden de Zuid-Duitse en Italiaanse steden, om zelfs het Rijngebied te bereiken. In de kustgebieden van Noordwest-Europa (vooral Jutland, Sleeswijk-Holstein, de Deense eilanden, Zuid-Zweden, Friesland en Groningen) ontstond een tweede centrum: het voorzag vooral het Hanze- en Rijngebied en bovenal de steden van de Nederlanden. Rond het midden van de 16de eeuw bereikte de gezamenlijke uitvoer over zee en over land vanuit het Noordwesten reeds ca. 50.000 ossen per jaar. In de eerste helft van de 17de eeuw waren er jaren bij van 70.000 à 80.000 stuks. Toen was Holland één van de voornaamste afnemers geworden (86).

In de marge van deze kontekst situeert zich de veehandel van de Peltse kooplui. Voor zover bekend ging het bij hun kleinschalige handel doorgaans over koop en verkoop van enkele stuks. In sommige gevallen betreft het een grotere kudde of een groot bedrag. Frappant is het voorbeeld van een 60-tal stuks ossen uit Deventer (in vogelvlucht 160 km van Overpelt) die in het Brabantse verkocht werden. De nadelen van deze trektochten met vee waren de lange duur, omdat per dag slechts kleine afstanden afgelegd konden worden, en het verlies aan gewicht. Men heeft vastgesteld dat een rund, lopend over een afstand van 330 km, 80 kg aan gewicht verloor (87).

De veehandel werd steeds gedreven door tenminste twee personen, soms zelfs een groep of vennootschap van zes kooplui, en dit om praktische- en veiligheidsredenen. Bijna altijd waren het mensen van het eigen dorp of zeer onmiddellijke omgeving. Uitzonderlijk lijkt een handelssamenwerking met

---

(85) W. JAPPE ALBERTS, *Schets van de economische geschiedenis van Nederlands Limburg in de middeleeuwen*, in *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, dl. 15, Assen, 1970, p. 27.

(86) B.H. SLICHER VAN BATH, *De agrarische geschiedenis van West-Europa (500-1850)*, Utrecht-Antwerpen, 1960, p. 313; H. VAN DER WEE, *Historische aspecten van de economische groei*, Antwerpen-Utrecht, 1972, p. 26.

(87) SLICHTER VAN BATH, *loc. cit.*

inwoners van andere dorpen, als b.v. in het oudste voorbeeld (1533) tussen een Peltenaar en een Zonhovenaar. Deze "kompagnies" bestonden voor een bepaalde periode of een welbepaalde koophandel. De leden kochten, verkochten en deelden winst en verlies. Tegoeden werden opgehaald door kollega's of andere kooplui, die in de betreffende streek vertoefden. Gekocht vee bleef soms en tot gepaste tijden in een weide staan, b.v. op de koopplaats (Holland, Genk). Knechten als drijvers of knapen als leerjongens stonden de meesters bij. De veehandelaars liepen het platteland af om de beesten te kopen en bezochten vooral de talloze jaarlijkse vee- en andere markten in de verschillende steden en dorpen. Grotere gezelschappen – eventueel met kooplui die andere waren verhandelden of andere diensten aanboden (als lakenveters en ketelboeters) – werden gevormd waarbij bewoners van hetzelfde dorp of dezelfde streek in sommige aangelegenheden (reis en overnachting) gezamenlijk optraden. Het risico dat ten gevolge van oorlog en roverij aan deze en andere handel in den vreemde verbonden was, was immers niet denkbeeldig. Enkele voorbeelden illustreren dit. Gebruikelijk handelden de veekooplieden ook in andere waren. Met grootveehandel waren bovendien voor die tijd en voor de Kempen grote geldsommen gemoeid. Meestal werd daarom op krediet gekocht (en verkocht) en geld geleend. Dit borgen hield uiteraard grote financiële risico's in. Slechts met enkelen samen konden de Kempenaars over een klein beginkapitaal beschikken. In eerste instantie om die reden werden kompagnies gesticht, die bovendien de risico's spreidden. Jammer genoeg worden we nergens geïnformeerd over kosten of over winstmarges. Alleen prijzen van vee zijn ons bekend: een koppel ossen b.v. kostte, afhankelijk van gewicht en dergelijke, tussen 1526 en 1570 15 à 30 gulden en tussen 1570 en 1600 30 à 45 gulden of meer; een pond ketels daarentegen zes stuivers in 1571, een el laken in die periode ruim een gulden en een stuk leer tegen het einde van de eeuw nagenoeg vijf gulden.

Over de handelsplaatsen zijn we slechts ten dele ingelicht. Veel geschillen moeten immers beslecht zijn voor rechtbanken van de streken waar de vee- en teutenhandel plaatsvond. We hebben alleen weet van de procedures ingezet door vreemden in de Bank van Pelt, van geschillen tussen Peltse kooplui onderling of van toevallige inlichtingen via testamenten, supplieken e.d. Over het algemeen vond de aankoop van ossen en andere dieren plaats in dorpen en op markten van de kleine stadjes in de Loonse Kempen en in Tongeren; verder in Nederlands-Limburg, Noord-Brabantse steden en dorpen, de Antwerpse Kempen en op stedelijke markten van het overige deel van het hertogdom Brabant; tenslotte ook in plaatsen als Deventer en Oosterhout (Gelderland of N.-Brabant?), in het verder niet verduidelijkt "Holland" en blijkbaar ook al eens in Duitsland (Keulen). Hoe verder van Pelt verwijderd, hoe groter allicht het aantal stuks.

Behalve in de Loonse Kempen en in Tongeren werd het vee vooral verkocht

op stedelijke markten van de huidige provincies Brabant en Antwerpen (Antwerpen, Diest, Geel, Lier, Mechelen e.d.). Gent (88), Hasselt, Maaseik, het Luikse... werden eveneens een enkele maal als plaatsen van handel genoemd. Tenslotte was er ook vee bestemd voor eigen gebruik (paarden in verband met het Kempens vrachtvervoer; ossen als trekkracht) of voor eigen verbruik (slachtvarken, melkkoe...). Deze plaatselijke verhandeling lieten we buiten beschouwing.

De Peltse veehandel was in het geheel van de 16de eeuwse handel marginaal en kleinschalig, maar voor de streek zeer merkwaardig. Het stelde een aantal landbouwers in staat aanvullende inkomsten te verwerven. De 80-jarige oorlog vergrootte het handelsrisico en verstoorde in aanzienlijke mate de op de Zuidelijke Nederlanden gerichte slachtveehandel. Tegen het einde van de eeuw nam het belang van de teutenhandel in het duur grootvee zeer gevoelig af om snel te verdwijnen. De schapen- en varkenshandel bleven een minder belangrijk onderdeel van het teutenbedrijf.

2. Het ketelaarsambacht

In de Bank van Pelt vinden we verscheidene inwoners die zich toeleiden op het lappen en verhandelen van allerlei soorten ketels. Zij oefenden hun activiteit uit in vreemde plattelandsdorpen, die een gevestigd stielman van die aard geen broodwinning konden bezorgen. Voor het onderhoud van levensnoodzakelijke en onmisbare potten en pannen volstond immers een enkele keer per jaar het bezoek aan huis van deze rondtrekkende ambachtslui.

Nyss Thues verkocht ketels in 1538, Wouters Sengers in 1540 voor 22 Rijnse gulden aan Heyn Lemmens, en Gherit Neels in 1542 aan Heyn Druckarts (3:73v, 108, 173v). De vrouw van Did Coppens verkocht in 1543 een *ketelmael* (89) aan Peter Pons, en Jan Thys Loychs in 1555 aan Dirck Neels (3:175v; 4:176).

De 48-jarige Henrick Lumbarts, die zich in Balen gevestigd had, en de 35-

---

(88) In 1564 bevonden zich Peltenaars in Verrebroek (Beveren), eveneens in Oost-Vlaanderen. Er vond een *nederslach* plaats op Joost Heylkens, gevolgd door een zoenverdrag en een proces voor de Raad van Vlaanderen (6:165; 7:9). De reden van hun aanwezigheid aldaar betrof zeer waarschijnlijk veehandel. In 1560 was er een *nederslach* in Gorcum gebeurd, wellicht ook met betrekking tot veehandelaars (6:93).

(89) *Male*: tas, buidel, leren koffer; (mars). In 1539 werd een ketelmaal verkocht voor 42 stuivers; RAH, Schepenbank Pelt, Losse Stukken, nr. 28. De *lere mael*, in 1626 vermeld bij Nys Cuypers die als ketelboeter onder meer in Zeeland opereerde, diende wel degelijk om zijn gereedschap in te steken (51:101-102v).

jarige Overpeltenaar Peter Berben, geëmigreerd naar Roosendaal, oefenden in hun nieuwe woonplaats in 1553 het ketelaarsambacht uit (90).

Thys Hermartens leidde Leys Smolders in 1578 op voor het *ketelaersambacht* (9:19v, 26). Heyn, de zoon van Tiel Coppens, verkocht in 1581 voor 12 1/2 gulden ketels aan Jan Loeykens (9:104). Jan Nelis bracht in 1588 het *ketels ambacht* bij aan Heyn Celen voor 12 gulden (10:119v), Thomas Thielens in 1598 aan Ruth Maes van Neerpelt (11:228v).

a. *Ambulante ketelboeters*

Het meest sprekende voorbeeld van deze ambulante handel is tevens het oudste dat we in de teutenregio vonden. Omstreeks Kerstmis 1542 kocht Nys Theeus alias Calff, een rondtrekkend ketelboeter uit de Bank van Pelt, in Amsterdam 205 pond ketels en 132 paar ijzeren banden op krediet bij Cornelis alias Bless in Amsterdam. Wyn Claes, de moeder van Cornelis, was bij de Peltse ketelboeters al in de jaren 30 van de 16de eeuw bekend en vermoedelijk was zij een emigrante uit de Loonse Kempen. De verkoop vond plaats in de Amsterdamse herberg *Den gulden Snoeck*. De ketels waren er *op ten hert in een gepackt ende laghen met veel te veel ende laghen omgekeert metten open(ing) neerwarts, ende Nys mocht dy wel uuyt een trekken, hadde hij gewilt, ende oock besien...* Hij deed dit echter niet en verkeerde in de overtuiging degelijk materiaal gekocht te hebben. Jan Lucas van Overpelt hielp hem de ketels *bynden* en Nys zou er later mee oostwaarts trekken, naar *Oostlant* of *Waterlant*, de streek ten oosten van Amsterdam-Zaandam. *Allen petyt goet* (= kramerij, klein ijzerwerk?) dat Nys vandaar zou meebrengen, verkocht hij bij voorbaat aan een kollega uit Overpelt en dit tegen één schelling minder opdat deze hem *goet leveren soude ende daer by allen antallen wes hy cryghen soude, goet ende quaet*. Achteraf in Zaandam, nog vóór hij zijn tocht aanvatte, stelde Nys met zijn ca. 20-jarige knecht Vreys Moers in aanwezigheid van andere streekgenoten vast dat een aantal ketels van slechte kwaliteit waren, omdat ze *toegeslaghen* en *gesoudeert* waren of gelapt en gesmeed moesten worden. Men kon niet zeggen *hoe veele elck hondert gulden ergher* (= *nadelig*) *geweest is oft hoe veel hen zullix gescaet heft*. Ook had Nys ronde Antwerpse banden gekregen, hoewel hij platte banden had uitgekozen, die van betere kwaliteit waren. De slechtste ketels werden apart gelegd en daar in Holland voor tweedehands materiaal verkocht om er nog iets van te maken. Bij zijn terugkeer uit Waterland omstreeks Pinksteren vereffende Nys zijn rekening met Cornelis in Amsterdam, maar allicht wegens de levering van artikelen van tweede keus moet er iets misgegaan zijn, want in 1554/1557 (!) kwam Cornelis naar Overpelt om over de meer dan 12 jaar oude handelszaak een geding aan te spannen. Verrassend interessant is het getuigenis van

---

(90) Gemeentehuis Overpelt, Archief, *Vermeent ende recht*, fol. 10 en 25v.

Henrick Druckarts die met zijn *medegeselle* Syen Ghybels van Amsterdam kwam om met hun ketels naar Alkmaar te trekken. Aan de sluis in Zaandam (Zaandijk) liepen ze – de wereld is klein! – op Nys Theeus, hun dorps- en streekgenoot, die hen iets te drinken aanbood. Nys *heeft hun alsoe met geleyt in zynen winckel, daer hy syn ketels hantteerde!* Behalve de vijf genoemden uit de Bank van Pelt was ook de 30-jarige Joost Ghysels als ambulante ketel-lapper in 1542 in Holland werkzaam (91).

Tiel Alarts klaagde op 6 mei 1546 Dierck Thonis (92) aan voor 15 gulden, *die welcke hy hom ingesat (= als onderpand zetten, inbrengen, inleggen) heeft dat hy metten ketelen met hom gaen solde* (4:7). De eerder genoemde Joest Gysels ging in 1554 met Jacob Alarts *in neringhe*: ze hadden ketels gekocht en opgeslagen in Gorinchem in Zuid-Holland (4:157). Peter Claes zou de zoon van Goyke Pons in 1563 *met ketelen ... leyden* (6:153). Wouter Teeus, die in 1574 met Houb Conen ging, had geld *verleet* (= voorgeschoten) voor ketels en teerkosten (7:229). Theeuwis, zoon van de ambulante ketelhandelaar Nys Theuws, oefende in 1575 eveneens het *ketelbueters ampt* uit en eiste voor verlet wegens aangebrachte verwondingen zes stuivers per dag (7:238), in die periode een gebruikelijke schadeloosstelling. Aert Noots alias Bollen had in 1576 voor 20 gulden *syn ampt van ketelen* bijgebracht aan Aert, de zoon van Tiel Coppens (7:251).

Dries Stalmans, bij zijn thuiskomst omstreeks augustus 1582 door Thys Stalmans met een *vreselycke* stock neergeslagen, was *een ketelaer van syn exercitie ende commenscap, daermet gewonelyck uuyt te gaen ende syn commenscap te doen in buyten landen, van wair hy jerst was thuis comen van datum van sulcken ongeluck ende van meyningen was wederom soude vertrecken de selfde syn commenscap te frequenteren ende te exerceren*. Hij moest acht dagen het bed houden en *ledich gaen een tyt van XV daghens*. Voor deze werkonbekwaamheid vorderde hij 20 gulden, dit is nagenoeg 16 stuivers per dag (9:169), een uitzonderlijk hoge eis.

Heyn Thonis had in 1583 Joest Truyen, neef van Peter Truyen de oude, voor 21 gulden *met geleyt ende geleert... het ketelambacht* (9:192).

Jan Schepers van Overpelt vorderde in 1592 25 gulden van Nys Rolers, omdat deze Peter, de zoon van Jan, *wederom gesent* had en hem niet de over-

---

(91) (4:144, 158v, 174v; 5:82v, 105, 110bis-111 en een los stuk in register nr. 5).

(92) De verleiding is groot om deze te vereenzelvigen met de geleerde jezuïet en humanist Theod. Peltanus (1527-1584) uit Overpelt. Van hem is bekend dat hij zijn studies laat-tijdig aanvatte en heel wat handvaardigheden bezat; cf. P.J.B. GOETSTOUWERS, *Le père Théodore Peltanus*, in *Leodium*, jg. 17, 1924, p. 4-5. De boven aangehaalde inlichting kan op 1545 betrekking hebben. D. Thonis alias Peltanus zou toen 18 jaar geweest zijn. Toch is het zo goed als zeker een naamgenoot.

eengekomen éénjarige opleiding voor het ketelambacht bezorgd had. Nys verklaarde echter dat de eiser nog 18 gulden moest betalen voor het aanleren van de stiel, waar Jan tegenin bracht dat Nys ondanks de overeenkomst Peter niet met *geleyt ende geleert* had (11:22v, 48v, 51). In 1594 werd Nys in Hattem (Gelderland) gevolmachtigde van Thys Godtwaerts, *alhier stervende* (11:94).

Jan Lenarts Marssen van Kaulille betaalde in 1596 zes stuivers voor een getuigschrift of certifikatie van de Schepenbank *om metten ketelen te gane*. Drie getuigen bevestigden dat Jan *een vroem geselle, noch spelengaende (!), van eerlycke alders geboren ende opgetogen, etc.* was (11:167v). De *etcetera* wijst erop dat de schepenen nog gelijkaardige getuigschriften afgeleverd hadden.

Mattheus claes, *seggende syn ambacht te wezene als keteler buyten deser justicien syn broet wennende*, wendde in 1599 voor bij een vorige zitting van de Schepenbank beroepshalve afwezig te zijn geweest (11:273v, 274v).

b. Bevoorravingsplaatsen

Symon Coppens, een Neerpeltse vrachtrijder, en Jan Goessens haalden ketels bij Wouter Segers in Antwerpen: de eerste in 1533, de tweede voor 28 Rijnse gulden in 1542 (1:171v; 3:153v). De genoemde Nys Theeus kocht zijn waar in Amsterdam in 1542. Wilm der Ketelbueter van Maris werd tussen 1553 en 1574 meer dan eens als leverancier genoemd, onder andere van Wouter Teeus en Houb vanden Laer (93). Ariaen, de zoon van Pouwel en woonachtig in 's Hertogenbosch, eiste in 1561 van Jan Smekens de betaling van zes en een halve gulden van *coperwerck oft metalie* (6:109). Peter Vaecx alias Ghybels betrok in 1565 ketels van Heyn Bouts in Peer (7:11). Tiel Coppens kocht in 1571 26 pond ketels - tegen zes stuivers het pond - van ketelboeter Hendrick de Guets van Nijmegen (7:148). Wouter Teeus had bij deze eveneens een schuld van 26 pond ketels, die Jan Leen er ging vereffenen (7:206, 211). In 1572 werd Wouter Hansen van Leende als ketelhandelaar vermeld en kocht Meeus Goeykens voor 21 gulden ketels en goederen bij Peter Vos van Deventer (7:170, 181). De genoemde Wouter Teeus verkocht ketels en andere waren aan Houb Conen in 1573 en kocht zelf ketels van Aert Noets. Simon Teeus verkocht ketels aan Jacop Alarts in 1574 en aan Pouwel Slumers in 1577 (94). Nys Teeus verkocht in dit laatste jaar ketels en koper aan Peter Vaicx (7:291v). Houb Conen had in 1574 nog schulden bij Daem die Ketelaer van Weert (7:232v). Dieryck aenden Staep haalde in 1594 ketels bij Arnen Goyarts van Helmond en Peter Staepers in 1596 bij Henrick Claesen alias Baeken. Bij deze naar Eindhoven uitgeweken ketelslager kocht ook Symon Praets alias Goris voor 55 gulden *ketels, coper ende*

---

(93) (4:118; 7:126v, 211v, 213v).

(94) (7:205, 211v, 213v, 232v, 291v).

banden (11:71, 168,183). Jan, de zoon van Jan Moens, had in 1599 schulden van ketels bij Jan Smeykens alias Cardeys (11:262). Lemmen Bies tenslotte had tegen het einde van de 16de eeuw ketels gekocht in Maaseik en in Aken (48:55).

c. Handels- en werkterrein

Het zestal ambulante ketelboeters, in 1542 vermeld, opereerde in de streek van Amsterdam-Zaandam, het oostelijk gelegen Waterland en Alkmaar; Ghysels en Alarts in 1554 in Gorinchem (Zuid-Holland). Dat L. Bies in Aken ketels had gekocht, houdt zeer waarschijnlijk in dat hij in Duitsland werkzaam was. Andere elementen trouwens wijzen op Peltse ketelboeters die einde 16de - begin 17de eeuw in de omgeving van Bonn, op het platteland, bedrijvig waren.

We toonden elders een verband aan tussen de Loons-Kempense emigratie en de teutenhandel. Onder die uitwijkelingen bevond zich een opmerkelijk aantal ketellappers. In de 16de eeuw vestigden verscheidenen van hen zich in het hertogdom Brabant, zodat we ervan overtuigd zijn dat Peltse ketelboeters in die eeuw ook daar hun aktieterrein hadden. In de 17de eeuw treffen we uitgeweken koperslagers hoofdzakelijk in de Noordelijke Nederlanden aan, vooral in de provincies Holland, Friesland en N.-Brabant.

d. Besluit

Het ketelaarsambacht is een voor de Kempen 'oud' beroep, evenals het rondtrekkend uitoefenen ervan. Onverwacht veel Peltse ketellappers waren in dit opzicht al in de 16de eeuw bedrijvig. De voorbeelden van de ketelboeters, werkzaam in Holland, bewijzen dat het fenomeen van de teutenhandel tenminste een halve eeuw ouder is dan tot op heden aangenomen werd. Het is onze overtuiging dat het zijn wortels zelfs in de 15de eeuw (of vroeger) vindt. Aan de ketellappers van de tweede kwart van de 16de eeuw moet immers een veel oudere traditie voorafgegaan zijn, maar de bronnen zijn te 'jong' om zulks te achterhalen. In 1435 heette een schepen van de Bank van Pelt Lambrecht *Ketelbuters* (95), een aanwijzing dat het ketellappen tenminste toen al een lokale bedrijvigheid was. Het ambuleren is waarschijnlijk een noodgedwongen uitbreiding van deze ter plaatse gekende stiel. Wegens concurrentie van uitgeweken ketelboeters en hun soortgenoten uit andere streken werd vermoedelijk zeer geleidelijk aan steeds verder gelegen plaatsen bezocht.

Voor de 16de eeuw stellen we vast dat de kandidaat-ketellappers zeer jong door dorps- of streekgenoten tegen betaling (ca. 20 gulden tegen het einde

---

(95) Gemeentehuis Overpelt, Archief, Charter nr. 8.

van de eeuw) opgeleid werden. Onderscheid moet gemaakt worden voor het aanleren van de stiel als zodanig en van het uitoefenen ervan in den vreemde ('met ketels gaan', 'frequenteren'). Dit laatste gebeurde door de leerjongen 'mee te leiden', b.v. middels een (ongeschreven) kontrakt voor de duur van één jaar. De ketelboeters konden als kompagnons opereren: twee (of meer) die samen in nering stonden. Eventueel kon men als gezelschap geld inbrengen en meegaan. Het is zeer merkwaardig dat een Peltse ketelboeter al in 1542 over een winkelpand of opslagplaats in den vreemde beschikte.

De buitengaanders verzekerden zich van een certifikatie, die door de Schepenbank afgeleverd werd, om in bepaalde omstandigheden in de vreemde regio's als het ware een 'identiteitskaart' en 'bewijs van goed zedelijk gedrag' te kunnen voorleggen. Het koper en gereedschap voor herstellingen (en ketels?) borgen ze op in een korf of buidel. Ketels werden ook op het lichaam gebonden, misschien zelfs per karretje vervoerd. Van het tijdstip van hun ambachtelijke en commerciële bedrijvigheid is ons alleen bekend dat N. Theeus zich zeker van Kerstmis tot Pinksteren in Holland bevond en dat D. Stalmans in augustus van zijn reis terugkwam, om er dadelijk opnieuw op uit te trekken. Dezelfde ketelboeters bezochten bij herhaling steeds dezelfde gewesten. Ook de term 'frequenteren' wijst hierop. Gebeurlijk vestigden zij zich definitief in de hen vertrouwde streek.

Uit geen enkele inlichting kunnen we afleiden dat inwoners van de Bank van Pelt zelf ketels produceerden. De ketels werden als afgewerkte produkten betrokken van handelaars of leveranciers in den vreemde of –onrechtstreeks– van ketellappers uit de streek. Op volgende plaatsen werden ketels, dikwijls op krediet, door Peltse handelaars gekocht: Aken, Antwerpen, Deventer, Eindhoven, Helmond, Leende, Maaseik, Maris (!?), Nijmegen, Peer en Weert. De rondreizende ketelboeters in Holland (en Duitsland?) voorzagen zich ook ter plaatse, o.a. in Amsterdam, Gorinchem en Aken, eventueel bij door hen gekende personen (emigranten). Slechts tweemaal vermelden de bronnen rechtstreekse aankoop van koper, de grondstof van de ketels en herstel ervan: bij handelaars in 's Hertogenbosch en Eindhoven. Het valt op dat het ketellappersberoep in vele gevallen overging van vader op zoon, wat ook traditioneel bij andere ambachten voorkwam, of dat het alleszins in dezelfde families bleef. Zo treffen we vijfmaal de naam Coppens aan, viermaal Theu(w)s en tweemaal Pons, Neels en Thonis.

Tenslotte willen we er nog op wijzen dat ook inwoners uit andere streken bedrijvig waren als ambulante ketelboeters. Zo klaagden de Zeeuwen in 1578 over de broodroof door ketelaars uit diverse regio's: ... *dat dagelycks veel gesellen ende personen soo uyten Lande van Luyck, Gelre, Brabant, Vlaenderen, Henegouwe als andere Landen, komen in onsen Lande van Zeelandt voornoemt, exerceren het ambacht van ketelarye, sonder dat deselve zyn vrye meesters, ofte in onsen voorsz. Lande van Zeelandt haere leerjaren vol-*

bracht hebben tot groote prejuditie van de ingesetenen van denselven Lande, die daerdoor met wyffende kinderen sonder eenige neering en welvaren sitten... (96). Werende maatregelen, ook in latere tijden, deden echter altijd weinig af.

3. Lakenverkopers

Jan die Wael werd meermaals als lakenverkoper vermeld, onder meer in 1557 (6:38). Vreys Hollen had Ariaen van Leende aangeworven om hem te helpen *met commesscappen van lakens ende met andere waren, een jaer lanck*. Ariaen had deze termijn niet uitgediend en bovendien goederen van Vreys opgeladen en afhandig gemaakt. In 1569 eiste deze restitutie en volledige uitvoering van hun overeenkomst (7:100v).

Simon, de man van Heyl Swevers, en Ariaen Godens hadden *tsamen te gader gecommenscapt* in laken en andere waren. Na Simons dood in 1575 ontving Ariaen nog 125 gulden van laken dat zij samen verkocht hadden, en de weduwe vorderde de helft van dit bedrag (7:233v).

Omstreeks 1580 kochten Jan Peters en zijn *metgesel* Thys Koyten, Hendryck en Lambrecht Boeyvoets, Jan Vrancken, Gerardt Strodeckers, Goirdt Mathussen en Jan Teeukens van Neerpelt voor meer dan 300 gulden laken van Paes Scouteten van Maastricht (97). Enkele van deze kooplui kwamen we ook elders tegen.

Gerardt Nelis (+) van Overpelt had in 1582 een zestal stuks laken ter waarde van 30 gulden opgeladen bij Peter Scepers van Delft, mogelijk een emigrant, om ze in diens naam te verkopen. Hij was ermee weggegaan zonder nog iets van zich te laten horen, zodat zijn erfgenamen gedaagd werden (9:145).

Meeus Goris van Neerpelt gaf in 1585 als smoesje voor het niet tijdig betalen van een som geld dat hij afwezig was. Hij was immers *een lakenvercoper... die op allen marcden gaet* (10:19). We ontmoetten hem veelvuldig bij allerlei laken- en andere transakties. In 1598 kocht hij voor drie halsters koren *eenen goeden hont* (11:227), vermoedelijk als gezelschap bij zijn marktkramen of trekdier van een karretje. Zijn kinderen emigreerden omstreeks de eeuwwisseling naar Friesland. Zijn zoon Wauter vestigde er zich als lakenverkoper!

Hoewel we aan de lakennijverheid al eerder een beschouwing wijdden,

---

(96) Aangehaald door M. BUSSELS, *De teuten in de Luikse Kempen*, in *De Teuten. Buitengaanders van de Kempen (Kultuurhistorische verkenningen in de Kempen, dl. 5)*, Eindhoven, 1974, p. 51-52.

(97) (9:152, 154v; 10:55v).

plaatsten we deze excerpten hier samen. Ze kaderen immers in het hier behandeld geheel van ambulante kooplui, die (ook) buiten het dorp of de streek laken, dat blijkbaar vooral elders vervaardigd was, aan de man brachten. Waarschijnlijk werd dit op Zuid-Nederlandse markten en in de Noordelijke Nederlanden gevent. Zoals voor de ketellappers stelden we bij het onderzoek van de emigratie uit de Bank van Pelt in de 16de en 17de eeuw vast dat een aantal van de uitwijkingen in de Noord-Nederlandse textiel tewerkgesteld waren: tenminste 15 lakenhandelaars en 7 linnenwevers. Deze nijverheidssector kende daar een grote bloei en had dus grote aantrekkingskracht. Het voorbeeld van M. Goris en zijn kinderen duidt ook hier allicht op een relatie tussen de emigratie en de ambulante lakenhandel, nl. beide in Noord-Nederlandse plaatsen. De leurhandel met laken vormde voor de Hollandse kooplui alleszins eeuwenlang een probleem. Al in 1571 en 1572 overlegden de grote lakenkopers er om aan de handel van deze lopers ten plattelande paal en perk te stellen (98).

In het geheel van de Peltse teutenhandel tenslotte vormden de lakenhandelaars volgens onze gegevens in de 16de eeuw slechts een kleine minderheid. In de 17de en 18de eeuw lijkt dit niet anders.

Uit die periode zijn er teuten bekend die met linnen, laken, dekens, kledingstukken en andere textielstoffen leurden. Waar deze produkten vervaardigd werden is niet bekend. In het begin van de 19de eeuw werden nog Zonhovensse maaksels (kaasdoeken, zakken en andere grove weefsels) aan de man gebracht (99).

4. De eigen aard van de teutenhandel

a. Het "buiten winnen"

In 1528 vergezelde en diende Reyner Bruynen Thys op gheen Broeck; hij deed ook Jan Rolers *eenen gesellscap* (1:36v). In 1530 waren Thys Maesen en Heyn Lemmens *te gader geslagen*; de eerste stond bij de tweede in het krijt (1:71v). In hetzelfde jaar kwam Claes Claes met zijn schoonzoon overeen dat wat de eerste *buyten wynt* dat hij dat *tot synen profyt* mocht houden, wat thuis gewonnen werd, zou gelijk verdeeld worden (42:20v). In 1531 had Willem Pellens 29 Rijnse gulden *in gelacht* (ingebracht) om met Lenart Jannis *te gader te comenscappen*. Hij vorderde de helft van een som (1:125). In 1531 eiste Did van Bettenbosch 41 gulden, die hij Lemmen en Thys Smets *gedaen* had *om hon comenscap daer mede te doen* (1:163). In 1534 had Heyn Wautmans Claes Daems gediend, maar zijn termijn niet voltooid; hij had in-

---

(98) POSTHUMUS, *op. cit.*, p. IX.

(99) BUSSELS, *De teuten in de geschiedenis*, p. 183.

tegendeel *syne selffs neringhe ende profyt gedaen*. Claes beklaagde hem bovendien voor *getouwen (= gereedschap) ende voer slottelen ende ander dinck* (1:171v). In 1534 had Jan Schryvarts alias Vaes *tsamender hant* met Heyn Merien handel gedreven (1:180v). Wreyss Clops en Mewis, de zoon van Nelis Nielkens, waren in 1538 *te gader gesellen* geweest.

Wreyss verweet Mewis vier gouden kronen *uyt geborcht* (100) te hebben, terwijl hun overeenkomst inhield dat ze niet *borgen* zouden (3:72). Jacop Smets en Heyn Wreyssen hadden schulden die hen *te gader aen gaen*. Heyn werd in 1544 voor de keuze gesteld: de helft bijleggen of de som in Woensel bij Eindhoven helpen vinden (3:208v). Did Schulen had in 1551 samen met Dirck Mombers en met Jan Dyckmans koophandel gedreven (4:75). In 1559 eiste Dirck Boskens de helft van de winst omdat *sy tsamen ende metten anderen gecommescapt* hebben (6:65v). In 1565 hadden Hen Jannis, Aert Jannis en Pouwel Bies samen koophandel gedreven (7:14). In 1568 hadden Pouwel en Jan Bies *gecommescapt ende tsamen gewonnen ende ... uyt ende inne gecocht* en hadden samen schulden (7:99).

In de huwelijksvoorwaarde van 1573 kwam Simon Deckers (x Lyn, dochter van Ghybel Thonis) met zijn vader Simon – in 1544 paardenkoopman met 11 paarden in de weide (3:196) – overeen dat ze *in gelycke winninghe ende verlies zouden staan aengaende hunder commenscappen die sy dagelycx tsamen hanteren (= handel drijven) ende gebruycken sullen*. Drie jaar later bleek dat de vader minder verdiend had dan de zoon zodat die 300 gulden moest uitkeren (46:39-41). In een gelijkaardig kontrakt van hetzelfde jaar ging Jan Lemmens met zijn vader Did akkoord om *tsamen ende gelyck (te) winnen binnen huys ende buyten altyt in eender neringhen (= beroep, handel), syn huysinghen, huysraet ende getouwen gelyck gebruycken, onderhouden ende tuyghen (= betalen) soe langhe sy tsamen winnen* (46:71-72). Goort Syen mocht na zijn huwelijk in 1575 van zijn schoonvader zijn *commenschap... buyten doen* (101).

Heyn Wreyssens Ariaens was in 1574 door Tiel Coppens aangeworven voor 14 gulden *dat hy hem dienen oft tsamen gaen souden* gedurende twee jaar (7:211v). Adriaen Verlinden was in 1577 gezet geweest van de overleden Heyn van Leendt (8:55v). Thonis Ghybels (+), zoon van Ghybel Thonis, Dieryck Deckers, Houb Simons (+) en Simon Deckers (+) hadden vanaf 1576 samen koophandel gedreven. G. Thonis had voor zijn later overleden zoon 350 gulden overhandigd waarvoor *sy Thonissen, synen soon zaliger, solden mede laten gaen ende leren commenscappen*. Zij zouden Ghybel steeds van het geld *contenteren*. In 1579 stond de vader erop *... als in eender commenscappe gewin ende verlies geweest synde, gerestitueert te woirden* (9:33v). Tiel

---

(100) *Uteborgen*: op krediet kopen

(101) RAH, Schepenbank Pelt, Losse Stukken, nr. 31.

Coppens had van Gerardt Reymkens op krediet waren als spek, boter e.d. gekocht, maar was in 1579 – periode van pestepidemie en van de belegering van Maastricht – overleden. Omdat hij met Gerardt Strodeckers *in eender commenscappe winninghe ende verliesinghe is geweest ende tsamenderhant gehanteert* had, werd de schuld op zijn kompagnon verhaald (9:35).

Simon Hollen, Vreys Engelsmans, Gerardt Fyen en *metgeselle* waren in 1580 samen in komenschap (9:60v). De al genoemde Gerard Strodeckers en Peter Hayghen waren in 1587 in *societyt van commenscappen, die sy tsamen hebben gehanteert*. Bij een inwoner van Budel hadden zij schulden (10:109). Dieryck Deckers van Overpelt overhandigde in 1589 voor Dieryck Gysels 42 Karolusgulden aan Jacop van Diest; tegenover deze laatste had Gysels drie obligaties of schuldbrieven voor een bedrag van 259 gulden (47:98v). De zoon van Liske Snyders schoot Gielis Kenens in 1590 geld voor in Holland (47:112). De transactie tussen Mathys Hollen en Laureys Sourmans van Breda gebeurde in 1593 *in maniere van wissel* (11:60). De Neerpeltenaars Heyn Alartz en zijn voorzoon Jan leenden in hetzelfde jaar beiden 50 gulden om tot gelijk voordeel komenschap te doen (47:161v). In de huwelijksvoorwaarde van Hendrick Gerits (x Maria Wouters) van 1596 lezen we volgende bepaling: *verder mach Heyn buyten reysen op seynen ancxt (= risico), behalve alst saeyens ende maeyens is* (72:105-106). Houb aende Brugh en Willem Lemmens dreven in 1597 samen koophandel en leenden geld bij Lambrecht Pellens alias Willems (11:188). In hetzelfde jaar betaalde Jan Woyten alias Plas zijn achterstallen aan Lyske Engelsmans, de weduwe van Pauls Leen, met wie hij in Holland een koophandel had gesloten waarbij de emigranten Peter Janss alias Brugmans en Hendryck Goris betrokken waren (47:243).

In de 16de eeuwse archieven vinden we talloze inwoners van de Bank van Pelt die *samen in komenschap* stonden, een veelvuldig gebruikte uitdrukking om aan te duiden dat zij als kompagnons in hoofdzaak buiten de eigen omgeving handel dreven. Uit bovenstaande voorbeelden kunnen we niet direkt afleiden wat zij verhandelen. Het betreft hier vooral veehandel, want families als Jannis, Bies, Hollen, Engelsmans e.a. waren in die sektor bedrijvig. Toch bevinden zich onder de aangehaalde excerpten ook ketelboeters (Coppens) of andere handelaars (Strodeckers). De handelaars die zich toelegden op koop en verkoop van slachtvee als ossen en varkens, moeten we zeker beschouwen als teutenhandelaars, omdat zij aan alle typische kenmerken voldoen. De later verder geëvolueerde teutenorganisatie verschilt in wezen niet van de slachtveehandel, die evenwel nooit een winkelpand huurde of bezat, wel eventueel een weide. Trouwens, niet alle latere teuten hadden een onderkomen in den vreemde. De Peltse teuterij kunnen we voor de 16de eeuw als volgt samenvatten: geboren en getogen Kempenaars, die zich jaarlijks voor kortere of langere tijd als handelaars (in vee, ketels, textiel) of als ambachtslui (ketelboeters, lubbers) buiten het eigen dorp of streek begaven om in het Loonse, het Luikse of vreemde oorden in de Nederlanden (ev. in

Duitsland) of op allerlei markten een bijkomende kostwinning te verdienen voor het gezin ('buiten winnen'); in den vreemde rondreizend, vooral op het platteland van dorp tot dorp of van huis tot huis, boden zij hun diensten aan, kochten en verkochten of leurdten er met hun waar; zij werkten vooral in groepjes van twee tot vier (vooral jonge) gezellen en vormden zonder geschreven overeenkomst al in het tweede kwart van de 16de eeuw wat later "kompagnie" (*societeyt*, 1587) werd genoemd. Ze dreven hun handeltje eventueel met geleend geld, onder borg of op krediet en verleenden betalingsfaciliteiten aan de gefrekwenteerde klanten, misschien om hen voor een volgende gelegenheid te binden. Gemaakte kosten, die niet te onderschatten zijn, en winsten werden onder de vennoten gelijk verdeeld. Elk lid was financieel aansprakelijk voor de gehele groep. Ingebracht beginkapitaal werd nadien eventueel gerestitueerd. Deze teuten waren vaak vergezeld van een leerjongen of dienaar, die voor een bepaalde tijd aangeworven werd, b.v. voor twee jaar tegen 14 gulden in 1574. In huwelijkskontrakten werd soms vastgelegd dat de zoon het handeltje met zijn (inwonende) vader of schoonvader voor een bepaalde termijn (drie, zes, negen jaar) zou voortzetten of dat één van beiden (gebeurlijk buiten de zaai- of oogstperiode) als buitengaander de kost mocht verdienen, terwijl de landbouwinkomsten gelijk verdeeld werden. Alleszins bleef één van hen of andere gezinsleden instaan voor het landbouwbedrijfje ('binnen winnen'), waarmee de teutenhandel steeds gekombineerd werd.

b. Buitengaanders tegen het einde van de 16de eeuw

De veehandel, in de 16de eeuw ongetwijfeld de belangrijkste vorm van teutenhandel, gedijde goed tot in de 80-er jaren om van toen af als gevolg van allerlei omstandigheden aan belang in te boeten. Het dierenlubben bleef een traditioneel teutenbedrijf en het marskramen en het ketelboeten namen mogelijk enigszins toe, ogenschijnlijk en op het eerste gezicht in die mate dat zelfs archivaris M. Bussels tot op heden het ontstaan van de teuterij met de grootste stelligheid situeerde in de overgang van de 16de naar de 17de eeuw.

Thyske Tielkens, zoon van Dieryck, juist *weechverdich* om af te reizen, moest voor de eerder genoemde G. Strodeckers in 1582 komen getuigen. Omstreeks 1580 had hij in Breda voor 50 gulden waren gekocht van Hendryck Tielkens alias Comeheyn. Deze was een gelijkaardig bedrag verschuldigd aan Strodeckers c.s., aan wie lakenhandelaar Paes Scouteten van Maastricht (x Maria Toelen) dit geld zou bezorgen. Er liep evenwel iets verkeerd met de overhandiging van de som (46:221v).

In 1582 werd van Rut Maes van Neerpelt gezegd dat hij *buytens lants reyst* (8:83). Heyn Tielen van Overpelt bevond zich in 1589 in het buitenland en op zijn terugkeer in het binnenland werd gewacht (10:176v). Aantekeningen als deze vinden we bij herhaling in de registers van de Schepenbank.

Matheus Claes en Matheus Penxsen (= Pinxten) van Neerpelt waren in 1591 *transfyquerende* (= handel drijven) *ende commenschap hanterende in diverse steden en de landen* (10:241,244,250). Lenaert Broeckmans, *die welcke syn werck is buyten traffiquerende*, verkeerde in 1592 in het buitenland (11:20). Drie paarden, eigendom van inwoners van Oss en Lith in Noord-Brabant, waren in 1592 gestolen en aangetroffen bij Gerardt Valentyns van Neerpelt. Deze protesteerde tegen zijn oproeping voor de Schepenbank, *gemerct hy syn neringe ende commescappe ende marckden moet verlaten, wair doir wel gescieden mocht dat hem een marckt dach verletten, cust gescieden X pont groet (of 60 gulden) offt XX sonnen cronen ende meer*. Hij had die paarden naar zijn zeggen gekocht van kooplui in de herberg van Adriaen Hollen van Neerpelt (11:31, 33v).

Peter Hollen kon in 1593 Overpelt niet tijdig bereiken; het was immers onmogelijk *door groote waters wille door te comene ende boot een schellinck van door te draghen, nochtans hem worde geweygert* (102). Simon Praets (alias Goris) was in 1595 *traffycquerende... in vreemde landen* (11:145).

In 1596 verzochten de schepenen, onder wie Korst Gysels en Jonathan vanden Hoevel, aan de schout *alle schepenen op te roepen om recht te helpen administreren nyet tegenstaende traffycque off handel van comenscap offt anderssins dryvende offt hanterende*.

Schout G. Vanden Steene liet weten dat de schepenen steeds voldoende in aantal moesten zijn en dat zij die, zoals Jan Baken alias Van Bettenbos, *buytens te doen hadden*, vóór hun vertrek met hun kollega's moesten overleggen opdat de Schepenbank met voldoende leden bezet zou zijn (11:151v).

De eerder aangestipte certifikatie voor ketelboeter Jan Lenartz Marszen van Kaulille in 1596 en de certifikatie van 1597 voor Hendryck Aerts alias Baken, een *jonckgeselle* uit Overpelt (11:187v), werden opgesteld om buitengaanders in deze oorlogstijden een legitimatiebewijs te verstrekken. In 1596 leverde de Schepenbank een certifikatie af voor Henrick Hollen die een geheel andere strekking had. Zij had tot doel de financiële aansprakelijkheid duidelijk vast te leggen: Henrick Kneusen getuigde dat Henrick Hollen *tzynen profytte* – en niet diens moeder! – samen met hem handel dreef. Arien Hollen alsook Peter Tzertogen en Aert der Cremer, aan wie Henrick dikwijls sommen van 40 tot 80 gulden verschuldigd was, bevestigden het getuigenis (11:158). Na een lange evolutie was de teutenhandel in verscheidene opzichten geïnstitutionaliseerd geworden. Lambrecht Pellens, tijdens zijn afwezigheid in 1597 tot burgemeester van Neerpelt verkozen,

---

(102) (11:41). Vergelijk volgende vermelding in 1595 : Jan Gosens, een buitengaander, verklaarde te zijner verdediging dat de bode nog niet gekomen was *door faute des groten waters* (11:113v).

moest deze functie uitoefenen van zodra hij *inlandich* kwam. Later moest hij gedaagd worden om de ambtseed te komen afleggen (11:205, 211v). Dit was in deze periode geen zeldzaamheid: de burgemeesterstaak werd toen helemaal niet geëmbieerd!

c. Meest vermelde handelaars (103)

- BECKERS, Vreys, z.v. Jan, van Overpelt, vrachtrijder en veekoopman - 1555
BIES, Jan, zijn broer Pouwel en zijn zoon Heyn, van Overpelt, veehandelaars - 1568/1580
BOYVOETS alias POUWELS, Gelis, voerman en handelaar in wol en laken en in vee - 1576/1594
BOSKENS, Gelis, laken - 1583/1588
BROECKMANS, Aert, vee - 1580
BRUGGHE AEN GHEN, Hen, handelde in Tongeren, 1553/1554
BUCKINX, Art, verkocht ossen, wol en bijen; kocht laken en had als knecht Tael uyt Oistlant, trad op voor Jan Reymen in 's Hertogenbosch - 1531/1544
COECX, Jacop, van Kl.-Brogel, handelde in schapen, reisde af naar Keulen, verkocht ossen - 1572/1581
COECX, Wauter, vee en schapen - 1565
CONEN, Houb, ketelaar - 1573
COPPENS, Tiel, handelaar in allerlei waren, o.m. ketels - 1571/1579. Zijn zoon Aert leerde het ketelaarsambacht in 1576 en een andere zoon Heyn kocht in 1581 ketels
DECKERS, Dieryck, vee - 1579/1596
DECKERS, Simon, paardenhandelaar, en zijn zoon Simon, vee - 1573/1578
DIERYCX, Wouter, vee - 1589/1590
DYCKMANS, Jan, van Overpelt, handelaar o.m. in wol, schapen e.d., bezocht de Geelse markt - 1527/1553
ENGELSMANS, Vreys, vee - 1580
FYEN, Gheret, vee - tot 1580
FYEN alias PLAS, Heyn, vee - 1572/1579
GEERKENS, Heyn, van Kaulille, kocht beesten, geloid leer en laken - 1589/1598
GHYBELS, Gheret, van Overpelt, koopman o.m. op de Geelse markt van voedingswaren, beesten, vellen e.a. waren - 1532/1534
GHYSELS, Corst, van Kl.-Brogel, vee - 1595/1597
GHYSELS, Joest, van Kl.-Brogel, ambulante ketelboeter - midden 16de eeuw
GHYSELS, Vaes, van Kl.-Brogel, voerman en koopman (?) van wol - 1537/

---

(103) In de lijst die volgt staan de handelaars vermeld die we in de bronnen het meest vermeld vonden. Het zijn niet noodzakelijk de belangrijkste of meest welstellende kooplui geweest. De benaderende data slaan op de periode waarin zij als handelaars optraden.

1555. Dezelfde of een naamgenoot kocht in 1573 wol en schapen; in 1578 "ingepoorterd" in Antwerpen als *kremer* (104)
- GODENS, Ariaen, laken e.a. waar - 1575
- GOESSENS, Jan, handelaar o.m. in ketels - 1527/1536
Een naamgenoot werd in 1581 vermeld m.b.t. Maastricht en Deventer (gevangenis).
- GORIS, Meeus, van Neerpelt, lakenverkoper op markten, handelaar in vee, wol, schapen, enz. - 1580/1599
- GORIS alias PRAETS, Simon, handelaar in vee e.a. zaken, ketelaar - 1586/1599
- HOLLEN, Aert (alias HENRIXEN), van Overpelt (?), vee - einde 16de eeuw
- HOLLEN, Adriaen, van Neerpelt, herbergier en veekoopman - 1585/1596
- HOLLEN, Peter, vee - overleed ca. 1563
- HOLLEN, Peter, van St.-Huibrechts-Lille, vee - einde 16de eeuw
- HOLLEN, Simon, zoon van Houb, van Neerpelt, vee, verkocht ook specerijen - 1572/1581
- HOLLEN, Vreys, handelde in laken e.a. waar, knecht van Ariaen van Leende - 1569
- IEVEN, Adriaen, vee, laken e.d. - 1582/1599
- IEVEN, Peter, vee - 1532/1533
- JANNIS, Aert, vee - 1565/1581
- JANNIS, Jan, vee - 1554/1576
- KENENS, Anthonis, voerman/leverancier van allerlei gehaalde waren - laatste decennia 16de eeuw
- KNEYSEN, Hen (KNEYSKENS), wol, laken en beesten - 1547/1556
- KNUYSEN, Henrick, vee en waren, 1585/1608
- KNUYSEN, Jan, van Overpelt, wolverkoper, veekoopman - 1553/1584
Zijn broer Peter 1555/1556
- LAER VANDEN, Pouwel, vooral schapen - 1563/1564
- LOEMANS, Theeus, vooral schapen - 1582/1599
- MAES alias WOYTEN, Thomas, zoon van Joest, van Overpelt, handelde in gelooide leer, schapen en graan, bouwde een steenoven, leerde Frans aan, als ketelboeter geëmigreerd - 1581/1590
- NOEYKENS, Gerardt, dreef handel - 1582/1595
- NOYKENS, Jan, verkocht leer en gelooide vellen - 1593
- PALMEN/PALLENS, Willem, van Overpelt, paardenhandelaar e.d. - midden 16de eeuw
- PINXTEN, Theeus, van Neerpelt, vee - 1591/1599
- POELMANS, Adriaen, allerlei waren - 1552/1580
- REYEMEN, Jan, vee - 1528/1531
- ROLERS, Nys, en zijn zoon Peter, van Overpelt, handelaar in allerlei waren, ketellapper - 1590/1598
- RUTTEN alias VAN KETS, Rut, kocht bier in Weert, wolhandelaar - 1572

---

(104) J. VAN ROEY, *Antwerpse poortersboeken 1533-1608*, Gent, 1976, onder het jaar 1578.

SCREYFFARTS alias VAES, Jan, van Kaulille, broer van Hubrecht en zoon van Vaes, dreef handel in beesten - 1534/1540
SIMONS, Ariaen alias Ruyter Ariaen, allerlei waren - einde 16de eeuw
SMOMMERS, Dirck, vee - 1551/1565
SNYERS (die Snyer), Peter, wol en laken - 1526/1544
STRAET IN GHEEN alias LEEN, Jan, handelde in vee en waren als wol, voerde eenmaal brood in - 1582/1599
STRODECKERS, Gerardt, van Overpelt, vee, wijn, laken, smout e.a. waren - 1579/1593
TEEUS, Wouter, ketellapper en handelaar in waren - 1573/1574
TEUWS alias CALFF, Nys, en zijn zoon Theuws, ambulante ketelboeters - 1538/1554 en 1577
THONIS, Maes, van Overpelt, vee en allerlei waren - 1587/1599
TIELKENS, Dieryck, en zijn zoon Thyske, vee - 1572/1585
TRUYEN, Peter, vee - 1573/1578
TSARTOGHEN, Jan, veekoopman en dierenlubber (?), van Neerpelt - 1574/1577
VALENTYNS, Art, vee en andere waren - 1576/1585
VALENTYNS, Gerardt, van Neerpelt, marktkramer - 1592
VOETS, Houb, vooral vee - 1585/1597
WEUTEN alias VAN PELT, Mathys, vrachtrijder die in plaatselijke behoeften voorzag (o.m. mout, vis, bier) - 1595/1600
WOYTEN alias PLAS, Thys, vee, ondernam een "Roomse reis" - 1571/1573
ZOUWEN, Gerardt (Gerit Sowen), schapen en ossen - 1589/1593

d. Besluit

De teutenhandel was een opmerkelijk Kempens fenomeen, dat in de loop van de late middeleeuwen uit noodzaak geboren werd. Alleszins geleidelijk aan moet de aktieradius van ter plaatse gekende werkzaamheden als ketellappen, textielproductie en -handel, veehandel en -lubben verruimd zijn. Het goede onthaal in andere, welvarender Nederlandse gewesten van de goedkope en bruikbare diensten en waren, door buitengaanders bij regelmaat aangeboden, maakte hun kleinschalige handel en wandel mogelijk. Uiteraard geëvolueerd in de loop der tijden, bleef het 'buiten winnen' voor Kempense landbouwgezinnen een zo goed als onontbeerlijke bijverdienste. Immers, men verliet niet zonder dwingende reden de geborgenheid van het gezins- en dorpsleven om in zware en risicodragende omstandigheden (105)

(105) Enkele gevaren als oorlogsomstandigheden, waar de teuten onderweg mee te maken kregen, hebben we al ontmoet. Uit het 16de eeuws en later archief blijkt dat niet weinigen hun dorp nooit meer bereikten. In A. KLEUTGHEN, *Mannelijke personen die in het overlijdensregister van Overpelt (1633-1823) vermeld zijn als overleden in den vreemde*, in *Vlaamse Stam*, jg. 18, 1982, p. 299-306, staan volgende redenen van teutenoverlijdens vermeld: onder meer vermoording door soldaten, dysenterie en pest, verdrinking, vergiftiging door drank...

in verre gewesten aanvullende inkomsten te zoeken. De grote verdoken werkloosheid, vooral bij jongeren, in de agrarisch arme streek met een aangroeiende bevolking, dwong tot deze teutenhandel, evenals tot andere openstaande mogelijkheden: vrachtvervoer, textielnijverheid... en eventueel emigratie. Alle hebben zij elkaar bovendien beïnvloed.

Het waren uiteraard (vooral) jonge en sterke krachten die de teutenarbeid aankonden. Hun marginaal handeltje was in het grootste deel van de 16de eeuw naar Kempense maatstaven lukratief en van die aard dat hun totale inkomsten gunstig afstaken tegenover die van een doorsnee Kempens gezin. Tenminste voor een ondernemingsgezinde minderheid bracht de teutenhandel een relatieve welstand. Toch verdienden zij zelden genoeg om de zekerheid van het familiaal landbouwbedrijf op te geven en uitsluitend van de handel te leven. Ook teuten hadden kennelijk redenen om de Kempen te ontvluchten en te emigreren naar streken die zij door en door kenden. Allicht hadden zij wisselvallige seizoenen, deden zij winstgevende en verlieslatende zaken en zaten er onder hen bekwame en minder bekwame zakenlui. Slachtveehandel zal wel lonender geweest zijn dan ambulante ketelboeten, maar ook riskanter. Dat G. Valentyns als marktkramer wel 60 gulden (netto/bruto?) per dag inde, is moeilijk te geloven. Hij zal wel overdreven hebben om zo lucht te geven aan zijn ongenoegen omdat hij voor de Schepenbank een dag moest verletten.

De meeste handelaars of teuten kenden wel hun specialisatie, maar sommigen bewogen zich op meer dan één terrein. Bij gelegenheid zagen zij in alles brood: een veekoopman keerde niet uit Antwerpen terug met lege handen, maar bracht als S. Hollen b.v. specerijen mee; een lakenverkoper zal bij zijn terugreis wel andere marktwaren meegebracht hebben.

We betwijfelen dat de globale omvang van de teutenhandel tegen het einde van de 16de eeuw aangroeide. Elders toonden we al aan dat de sociaal-ekonomische omstandigheden van de laatste decennia in toenemende mate talrijke gezinnen uit de Bank van Pelt (en omgeving) naar het Noorden dreven. Onder hen bevonden zich opvallend veel teuten, die dan definitief hun geboorteplaats verlieten. Er was bijgevolg een voortdurende afvloeiing van een relatief bevolkingsoverschot en van een eventuele 'teutenaangroei'. Anderzijds hebben deze Kempense emigratie en handel sterk op elkaar ingespeeld. De Kempense diaspora bepaalde mede het operatiegebied van de buitengaanders, aan wie een zekere 'infrastructuur' werd verleend.

Systematisch detailonderzoek van de complexe teutenbeweging, die een grote evolutie doormaakte en binnen de regio aanzienlijke verschillen kende, blijft meer dan ooit nodig.